

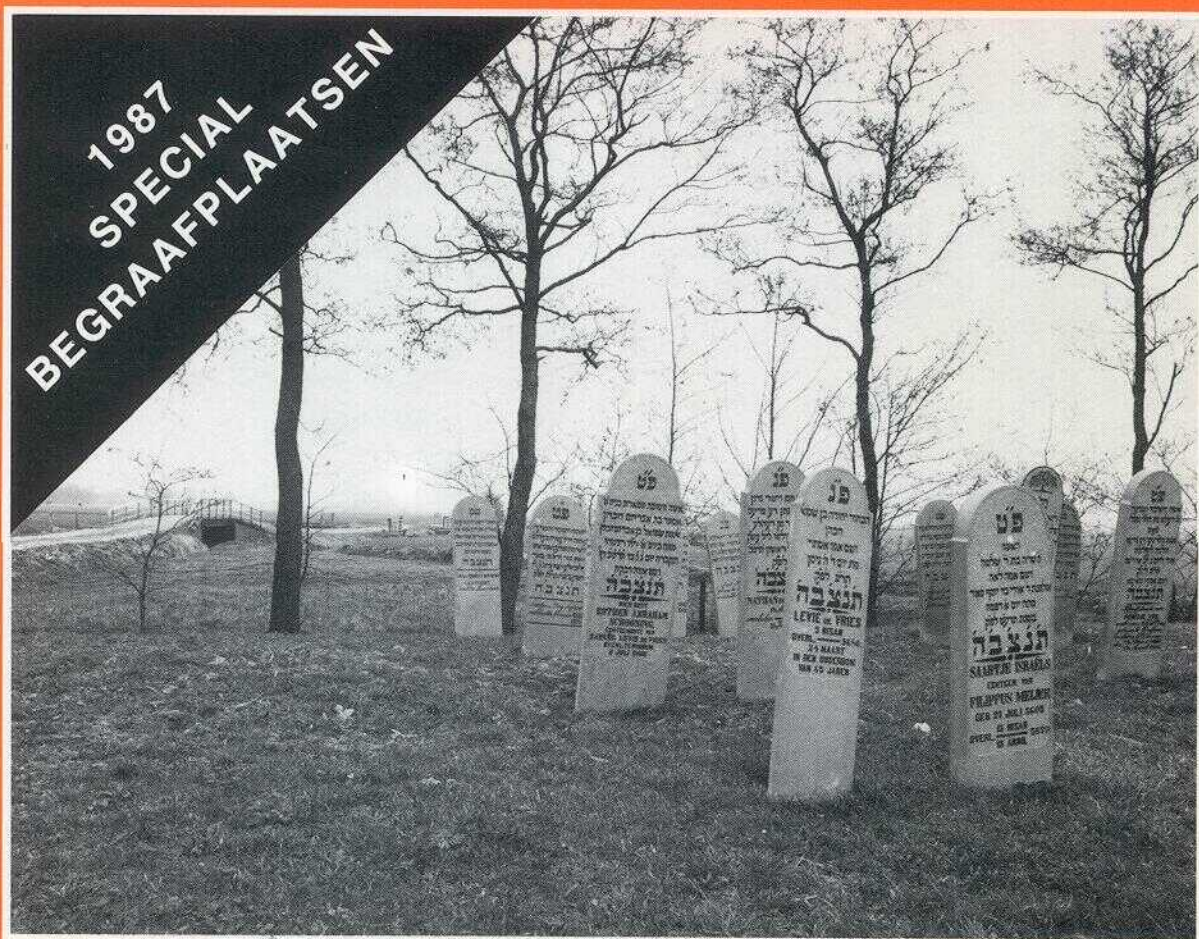
BULLETIN

JAARGANG 86

NUMMER 5, 1987

KNOB

1987
SPECIAL
BEGRAAFPLAATSEN

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

DE WALBURG PERS

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana

BESTUUR

mr. C. H. Goekoop, voorzitter
drs. U. F. Hylkema, vice-voorzitter
H. J. Jurriëns, secretaris, p/a Huis de Pinto,
St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester, Wilhelminapark 60,
3581 NP Utrecht
drs. B. Bakker, drs. Ch. Dumas, drs. T. A. S. M. Panhuysen,
drs. M. A. Prins-Schimmel, drs. J. F. van Regteren Altena,
drs. W. F. Renaud, ir. N. C. G. M. van de Rijt,
drs. M. L. Stokroos, prof. dr. ir. F. W. van Voorden.

BULLETIN KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de
Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemon-
derzoek.
Het Bulletin KNOB verschijnt in vijf afleveringen per jaar.

REDACTIE

ir. A. H. van Drunen, drs. Ch. Dumas (voorzitter redactie),
drs. M. E. de Haas, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeuwen,
drs. J. R. Magendans, ir. E. J. Nusselder,
prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge, drs. A. G. Schulte
(vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg),
drs. H. Stoepler, dr. H. A. Tummers (eindredacteur),
drs. C. C. S. Wilmer, H. J. Zantkuyl.

SECRETARIAAT

Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69, 1011
HB Amsterdam, tel. 020-277706. Geopend 's maandags en
's woensdags van 9-17 uur.

Aanmelding als lid, opgave van adreswijziging of van
beëindiging van het lidmaatschap voor 1 december te zenden
aan het secretariaat.

Het lidmaatschapjaar loopt van januari tot en met december.
Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. lid KNOB f 100,-;
- jeugd lid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het jaar een
acceptgirokaart.

Postgiro 140380 ten name van de KNOB te Amsterdam.

Losse nummers en banden

- Losse nummers f 15,- per aflevering (voorzoover
voorradijg);
- banden: prijs op aanvraag.

Losse nummers verschenen t/m 1985 en banden uitsluitend
verkrijgbaar bij het secretariaat.

Losse nummers verschenen na 1 januari 1986 verkrijgbaar in
de boekhandel of rechtstreeks bij De Walburg Pers, Postbus
222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522.

Advertenties

Informatie en tarieven zijn verkrijgbaar bij De Walburg Pers,
Postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522*
ISSN 0166-0470

INHOUD

Ten geleide	193
Brief WVC d.d. 11-9-1985	195
<i>M. S. Verweij,</i> Overwegingen bij begraafplaatsen	199
<i>Y. Attema en M. C. Kuipers,</i> Eeuwig leven voor begraafplaatsen een moeilijke zaak	203
<i>H. Wals,</i> Begraafplaatsen, cultureel erfgoed	209
<i>C. M. A. Dalderup,</i> Inventarisatie van begraafplaatsen en grafmonumenten: beleid onderzoek en uitvoering	213
<i>M. Nelemans,</i> Kerkhoven in de provincie Groningen: hun betekenis en onderhoud	217
<i>M. L. Stokroos,</i> Funerair gietijzer Enige opmerkingen over de productie van Nering Bögel en Enthoven	221
<i>J. Cahen,</i> Geschiedenis en nut van de documentatie van joodse begraafplaatsen in Nederland	229
Organisaties die opkomen voor begraafplaatsen	239
Recente publikaties betreffende Nederlandse begraafplaatsen	241
Boekbesprekingen	243
KNOB Nieuws van de bond en actuele informatie	251
Register 1987	257
Inhoudsopgave 1987	263

Afbeelding omslag:

19-eeuwse joodse begraafplaats te Winsum (Gr.)

© 1987 KNOB, AMSTERDAM
DE WALBURG PERS, ZUTPHEN

*Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.*

*No part of this book may be reproduced in any form, by
print, photoprint, microfilm or any other means, without
written permission from the publisher.*

TEN GELEIDE

Op 12 december 1986 heeft de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond in Utrecht een studiedag gehouden onder de titel: 'Begraafplaatsen en kerkhoven, wat doen we ermee?'. Centraal stond hierbij de problematiek rond de bescherming en instandhouding van onze – merendeels uit de 19e eeuw stammende – begraafplaatsen en kerkhoven. Binnen de zorg voor ons cultureel erfgoed, heeft de begraafplaats tot nu toe een zeer bescheiden plaats ingenomen. Dit in tegenstelling tot de zorg, in concreto bescherming, voor onze vele pre- en protohistorische begraafplaatsen zoals hunebedden en grafvelden. Dankzij de bescherming van de kerkgebouwen genieten de daarin aanwezige graftekens een goede bescherming.

Binnen de monumentenzorg is er anders dan wat betreft het bouwkundig erfgoed weinig belangstelling voor de oude kerkhoven en begraafplaatsen. Regelmatig worden oude graven, danwel gehele kerkhoven opgeruimd en ongemerkt verdwijnen vele graftekens die van bijzondere waarde zijn. Onderzoek naar de 19e-eeuwse en vroeg-20e-eeuwse begraafplaatsen heeft tot nu toe nauwelijks plaats gevonden. Specifieke kennis met betrekking tot graftekens, kerkhofarchitectuur, aanleg enz. is zeer beperkt. Vandaar dat er veel geruisloos kan verdwijnen, temeer omdat het aantal objecten dat bescherming geniet verhoudingsgewijs erg gering is.

Toch kunnen we constateren dat er in de laatste jaren steeds meer aandacht wordt gevraagd voor onze cultuur rondom de dood. Tentoonstellingen onder meer in Utrecht, Amsterdam, Dordrecht en Hoorn, hebben de historie van onze dodenbezorging uitvoerig in beeld gebracht. Ook de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, heeft aandacht gevraagd voor onze dodenakkers. Bij zijn schrijven van 11 september 1985 aan alle gemeentebesturen, doet hij een beroep om het dreigend verval van begraafplaatsen en grafmonumenten te voorkomen. Hij doet daarbij een aantal suggesties dat varieert van stimuleringsmaatregelen tot het plaatsen op de gemeentelijke dan wel rijksmonumentenlijst.

Uit het voorgaande mogen we opmaken dat de begraafplaats volop in de belangstelling staat. Het past

geheel in een tijd waarin zaken als rouwverwerking, euthanasie, stervensbegeleiding vrijwel dagelijks aan de orde komen.

De op initiatief van de KNOB gehouden studiedag bood de mogelijkheid om nader kennis te maken met een aantal facetten van dit nieuwe aandachtsveld binnen de monumentenzorg. De in dit nummer van het Bulletin opgenomen artikelen zijn de bewerkingen van de voordrachten die op de studiedag werden uitgesproken. Verder wordt aandacht geschonken aan twee organisaties die zich inzetten voor het behoud van de begraafplaatsen. Hieraan mag niet de conclusie worden verbonden dat dit de enige initiatieven zijn in ons land. Uit allerlei reacties is gebleken dat er talrijke personen en organisaties zijn die zich sterk maken voor de instandhouding van het funerair erfgoed. Tenslotte is er een lijst van recente publikaties betreffende Nederlandse begraafplaatsen.

In de openingsrede uitgesproken door Jhr. Ir. L. L. M. van Nispen tot Sevenaer, benadrukt Michiel Verwey in zijn bijdrage de noodzaak om de bestaande belangstelling ten aanzien van de funeraire cultuur te verbreden en te verdiepen. Inmiddels genieten ruim 150 begraafplaatsen gehele of gedeeltelijke rijksbescherming. De verschillende overwegingen die hierbij een rol hebben gespeeld worden nader toegelicht. Tot slot wordt het belang van het Monumenten Inventarisatie Project geschetst voor de bescherming van het funerair erfgoed door de lagere overheden.

De bijdrage van Y. Attema en M. C. Kuipers, speciaal voor dit nummer geschreven op verzoek van de redactie, gaat in op de criteria zoals vermeld in de genoemde brief van de minister van WVC. Na een nadere omschrijving van enkele algemene begrippen worden de in de brief genoemde criteria nader uitgewerkt. Vervolgens wordt ingegaan op de mogelijke wijzen van bescherming van begraafplaatsen en op het nut van inventarisatie en documentatie.

De heer Wals informeert ons over initiatieven in het buitenland om begraafplaatsen en kerkhoven in de belangstelling te plaatsen. Dodenakkers kunnen om uiteenlopende redenen van belang zijn. Met name benadrukt Wals de betekenis voor opvoeding en onderwijs.

In een kort commentaar op de brief van de Minister van WVC, benadrukt hij dat de verantwoordelijkheid met betrekking tot het funeraire erfgoed niet alleen een lokale aangelegenheid is, maar dat er ook een duidelijke rijkstaak ligt op dit gebied. Belangrijke vraag blijft: wie zal moeten opdraaien voor de kosten van instandhouding?

Mevrouw C. M. A. Dalderup wijdt haar voordracht aan de inventarisatie problematiek, dat deels het karakter draagt van een 'inhaaloperatie'. Ze onderscheidt een drietal fasen: de oriënterende fase, de integrerende fase en tot slot de uitvoerende fase. Deze fase zou binnen het MIP kunnen worden uitgevoerd.

Behalve het cultuurhistorische belang, vertegenwoordigt de begraafplaats een landschappelijk en biologisch belang, aldus mevrouw M. Nelemans. Aan de hand van ervaringen bij de Stichting Landschapsonderhoud Groningen, schetst zij de dendrologische en oecologische aspecten van de begraafplaatsen. Met behulp van vrijwilligers verricht deze stichting onderhoud op begraafplaatsen. Dit onderhoud kan zowel de beplanting als het herstel van grafstenen omvatten.

Een zeer speciale categorie vormen de gietijzeren graftekens. M. L. Stokroos heeft de afgelopen jaren talrijke exemplaren geïnventariseerd. In deze bijdrage wordt de aandacht gevestigd op het funeraire gietijzer

zoals dat vanaf 1830 op de markt kwam. In het bijzonder wordt aandacht besteed aan de produkten van Nering Bögel en Enthoven.

De laatste bijdrage, van J. Cahen, bevat een historisch overzicht van de documentatie betreffende joodse begraafplaatsen in Nederland en in met Nederland verbonden gebieden. Vooral het begin van deze documentatie in de tweede helft van de 19e eeuw en de grote opbloei na de Tweede Wereldoorlog komen erin aan bod.

Als vervolg op de studiedag is op gezamenlijk initiatief van de KNOB en de Stichting 'De Terebinth' een werkgroep opgericht die zich bezig gaat houden met de inventarisatieproblematiek van begraafplaatsen. In dat kader lopen inmiddels enkele proefobjecten in het land. Aan de hand van opgedane ervaring zal een handleiding worden opgesteld die gebruikt kan worden bij inventarisatiewerkzaamheden. Uiteraard zal uitvoerig worden ingegaan op de problemen die samenhangen met de selectieproblematiek.

De redactie: CH. DUMAS
M. L. STOKROOS
H. A. TUMMERS
C. C. S. WILMER

Ministerie van
Welzijn,
Volksgezondheid en
Cultuur

Postbus 5408
2280 HK Rijswijk
Telefoon: (070) 4079 11

Postbus 439
2250 AK Leidschendam
Telefoon: (070) 2092 60

W
E
L
Z
I
J
N
S
V
O
L
K
S
G
E
Z
O
N
D
E
N
C
H
E
I
D
E
N
C
U
L
T
U
U
R

De Colleges van Burgemeester en
Wethouders van de onderscheiden
gemeenten

Ons kenmerk
MMA/MO U 1739 II

Doorkiesnummer

Rijswijk

11 september 1985

Onderwerp
Bescherming van begraafplaatsen
en grafmonumenten.

Bijlagen
1

Uw brief

Gaarne vraag ik voor het volgende uw aandacht.

Het in behandeling zijn bij de Staten-Generaal van het voorstel van een nieuwe Wet op de Lijkbezorging in december 1982 was voor de Werkgroep Begraafplaatsen en Crematoria samengesteld uit de Vereniging van Hoofden van gemeentelijke Beplantingen (V.H.B.) aanleiding bij het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur de aandacht te vragen voor het belang van het handhaven van eventueel cultuurhistorische waardevolle begraafplaatsen en grafmonumenten.

In deze kring bestond de vrees, dat op basis van het in de nieuwe wet bepaalde, het niet mogelijk zou zijn bepaalde begraafplaatsen of grafmonumenten onbeperkt in stand te houden, ook al zou behoud om (cultuur)-historische redenen gewenst zijn. Inderdaad zal in de praktijk bedoelde instandhouding ingevolge het wetsvoorstel een beperking ondergaan. Het in behandeling zijn van dit wetsvoorstel geeft mij een gereede aanleiding na te gaan, of aan begraafplaatsen en grafmonumenten in het kader van het in ons land gevoerde beschermingsbeleid voldoende aandacht wordt gegeven.

De dodencultuur is een zeer wezenlijk onderdeel van de cultuur van een volk. Ook uit geschiedkundig oogpunt verdient de ontwikkeling van deze cultuur aandacht omdat zij een bron oplevert voor onze kennis van de thans tot het verleden behorende maatschappij. Talloze grafmonumenten en epitaphen op de begraafplaatsen en in en rond onze kerkgebouwen als ook de begraafplaatsen en kerkhoven zelf getuigen van belangrijke historische ontwikkelingen en personen.

Bezoekadressen
Rijswijk
Sir W. Churchilllaan 362
Sir W. Churchilllaan 366
Steenvoordeaan 370
J. C. van Markenlaan 5

Correspondentie uitsluitend
richten aan het postadres,
met vermelding van de
datum en het kenmerk van
deze brief.

Telex Rijswijk
31680 wvcrw nl
Telex Leidschendam
32347 wvcl nl

Leidschendam
Dokter Reijersstraat 12

MMA/MO U 1739 II

Op allerlei plaatsen zijn de kerkgebouwen inmiddels beroofd van hun historische kerkhoven, waardoor de zinvolle relatie tussen kerkgebouw en kerkhof werd verstoord. Na de verwijdering van de zerken, veelal gevolgd door het hek en de beplanting, resteert dan een sfeerloos talud of een parkeerplaats.

Nu in toenemende mate overgegaan wordt tot het cremeren van de overledenen, heeft dat wellicht tot gevolg, dat vooral de kleinere begraafplaatsen, waarvan de exploitatie steeds moeilijker wordt, in hun voortbestaan worden bedreigd. Niet alleen een zeer belangrijke bron aan historische informatie maar ook een zeer wezenlijk onderdeel van ons nationaal cultureel erfgoed dreigt zo aldus voorgoed verloren te gaan.

Er kan in dit verband onderscheid worden gemaakt tussen begraafplaatsen of delen van begraafplaatsen, die van belang kunnen zijn vanwege:

- hun ligging, b.v. rondom een kerkgebouw, waardoor zich een historische relatie tussen gebouw en kerkhof voordoet;
- hun aanleg, om geschiedkundige, cultuurhistorische en/of tuinarchitectonische waarden;
- de zich op het terrein bevindende bouwwerken (kapel, aula) of andere immobilia (hekwerk, toegangspoort); en afzonderlijke grafmonumenten, graftombes, grafkapellen en sierurnen van
- bijzondere personen of families;
- een opvallende architectonische kwaliteit.

Begraafplaatsen kunnen "algemeen" zijn, dat wil zeggen in eigendom en beheer zijn bij de burgerlijke gemeente, dan wel "bijzonder" in welk geval het eigendom en het beheer in handen zijn van of een kerkgenootschap of een stichting of van particulieren.

Een aantal begraafplaatsen of delen hiervan is reeds onder de bescherming van de Monumentenwet geplaatst (zie bijlage, die overigens niet helemaal volledig is).

Deze als beschermd monument geregistreerde terreinen en zaken kunnen niet zonder de toestemming van de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, die daartoe het advies van de Monumentenraad inwint, worden geruimd.

De in ons land aanwezige kerkhoven, begraafplaatsen en grafmonumenten zijn niet in hun geheel geïnventariseerd, en derhalve ook niet die, welke onder de bescherming van de Monumentenwet hadden kunnen worden geplaatst. Een systematisch onderzoek lijkt derhalve dan ook gewenst, mede gezien de oproep van de vorengenoemde Werkgroep.

Voorts is het van belang te onderkennen, dat zich een kentering aan het voordoen is in het denken over het maatschappelijk functioneren van begraafplaatsen. Oudere begraafplaatsen, die te midden van bebouwing zijn komen te liggen, bieden ook de mogelijkheid tot wandelen en bezinning.

MMA/MO U 1739 II

Teneinde deze mogelijkheden beter te benutten, is mij gebleken, dat het beleid van een toenemend aantal beheerders van begraafplaatsen erop is gericht zowel het groen goed te verzorgen als de toegankelijkheid en de mate van openbaarheid te vergroten.

Vastgesteld kan worden, dat begraafplaatsen en grafmonumenten nog steeds een zeer belangrijk deel van ons nationale culturele erfgoed vormen, die het besef van en de band met het eigen verleden levendig houden.

Het gaat daarbij niet alleen om situaties, die vanuit cultuur- en/of architectuur-historisch oogpunt van bijzondere waarde kunnen zijn, maar die ook door hun ligging en begroeiing in het leven van alle dag een grotere betekenis zouden kunnen krijgen.

Teneinde eventueel dringend verval van dit deel van het culturele erfgoed te voorkomen, doe ik op u een beroep aan dit onderwerp extra aandacht te geven door:

- de beheerders van alle in uw gemeente aanwezige begraafplaatsen te stimuleren tot het goed onderhouden van de begraafplaatsen en grafmonumenten in de lijn van de historische ontwikkeling;
- de in uw gemeente aanwezige kerkhoven, begraafplaatsen en grafmonumenten te laten inventariseren; voldoen deze plaatsen of deze monumenten aan de criteria om opgenomen te worden onder de bescherming van uw gemeentelijke monumentenverordening, dan zal ik gaarne zien, dat u van die mogelijkheid gebruik maakt;
- Aan te geven of zich in uw gemeente een begraafplaats van bijzondere (cultuur)historische waarde bevindt, dan wel dat zich op een begraafplaats bijzondere grafmonumenten bevinden; alsdan zou ik willen bevorderen, dat wordt bezien of deze situaties of die objecten in aanmerking komen voor bescherming ingevolge de Monumentenwet;
- initiatieven van particuliere zijde om de instandhouding en het herstel van een kerkhof of begraafplaats te bevorderen en te ondersteunen.

Indien u nadere informatie van algemene aard wenst, kunt u zich wenden tot het secretariaat van de werkgroep Begraafplaatsen en Crematoria van de Vereniging van Hoofden van Gemeentelijke Beplantingen, per adres, Postbus 4, 1180 BA Amstelveen, tel. 020-5404911.

Doen zich vervolgens vragen voor ten aanzien van de waardstelling en/of de feitelijke bescherming, dan kunt u zich na overleg met het secretariaat wenden tot de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Broederplein 41, 3703 CD Zeist (tel. 03404-28122).

Ministerie van
Welzijn,
Volksgezondheid en
Cultuur

W V C

Blad
4

Kenmerk

MMA/MO U 1739 II

Een afschrift van deze circulaire doe ik toekomen aan

- de Minister van Binnenlandse Zaken
- de Colleges van Gedeputeerde Staten
- de Monumentenraad
- de Vereniging van Nederlandse Gemeenten
- de Vaste Kamercommissie van Welzijn en Cultuur
- de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming.

De Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur,

mr. drs. L.C. Brinkman

M. S. VERWEIJ*

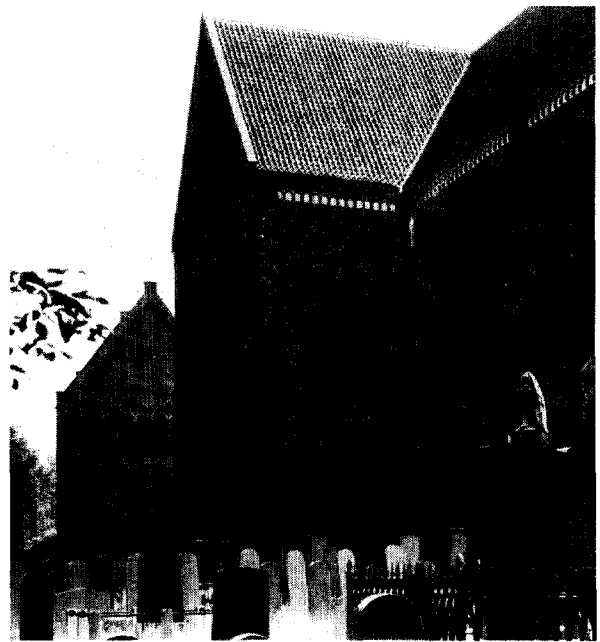
OVERWEGINGEN BIJ BEGRAAFPLAATSEN

Binnen de grenzen van de monumentenzorg is er tot op heden slechts een latente belangstelling voor oude kerkhoven en begraafplaatsen te onderkennen (afb. 1). Een van de doelstellingen van deze studiedag is geweest om zowel binnen als buiten de kring van monumentenzorgers deze sluimerende interesse op te wekken tot een levend en levendig besef. Wij dienen ons terdege te realiseren dat het ritueel rond het sterven en de daarop volgende lijkbezorging een zeer wezenlijk bestanddeel vormt van het cultuurpatroon. Omdat monumentenzorg onlosmakelijk met cultuurbeleid in het algemeen en cultuurzorg in het bijzonder te maken heeft, kan er van officiële zijde niet langs de vormen waarin dit patroon tot uitdrukking komt, heen worden gewandeld. Waaruit bestaat de rol van de Rijks-overheid binnen deze specifieke vorm van monumentenzorg? Deze vraagstelling heeft geleid tot de volgende gedachtenontplooiing.

Ook vanuit het ministerie van W.V.C. is aandacht gevraagd voor deze materie en is gewezen op het belang van systematisch onderzoek en initiatieven om het verval van het materiële, funeraire erfgoed te voorkomen. Het is als werkhypothese aanvaardbaar te stellen dat er in den brede een sluimerende belangstelling bestaat voor gebouwde objecten en verder, dat er veel aan gelegen is om deze belangstelling te verbreden en te verdiepen. Het is absoluut noodzakelijk om daarop in te spelen.

1. Door gebrek aan inzicht, kennis of attitude kunnen culturele waarden in een korte spanne tijds verdwijnen. Het verleden heeft bewezen hoe snel dit onomkeerbare proces verloopt; te denken valt bijvoorbeeld aan het verplaatsen van grafkerken van de ene naar de andere gemeente, domweg omdat ze 'over' waren. Door een dergelijk onverantwoord transport wordt voorbij gegaan aan de plaatsgebondenheid en genealogische informatie die grafstenen vertegenwoordigen.

* De auteur is verbonden aan de Kunsthistorische Afdeling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Een verwante tekst werd op de studiedag als inleiding uitgesproken door Jhr. Ir. L.L.M. van Nispen tot Sevenaer, directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Afb. 1. N.H. Kerk te Zuidbroek (Gr.). Situatie 1968 (foto RDMZ, Zeist).

2. De onderhavige materie komt pas echt 'tot leven' (sic), wanneer de betekenis van de funeraire cultuur behalve erkend, ook herkend wordt. Als voorbeeld moge het volgende gelden. Het begraven in kerken bracht in het verleden nogal wat praktische bezwaren met zich mee. Het voortdurend openen van de kerkvloeren leverde verzakkingen, beschadigingen en, niet te vergeten, een penetrante stank in de kerkruimten op. Verder raakten de kerken in de loop der tijd overvol, waartegen bovendien ook bezwaren vanuit de medische hoek rezen: de uit de graven optrekkende dampen zouden de gezondheid van de kerkgangers schaden. Het regelmatig ventileren van het kerkgebouw, hetgeen overigens uit bouwkundige overwegingen uitstekend is, gold slechts als symptoombestrijding. Een

Afb. 2. *Pieterskerk te Leiden, grafombe van Meerman. Situatie oktober 1923 (foto RDMZ, Zeist).*

gevolg van deze samengestelde problematiek was, dat men ook buiten het kerkgebouw zou gaan begraven, in aanvang op het terrein rond de kerk en later tot buiten de bebouwde kom. Dit cultuurfenomeen verliep volgens een zeker stramien: nadat er in beperkte kring een behoefte werd gevoeld, in dit geval om niet langer in de kerk te begraven, kwam na verloop van een klein aantal eeuwen de overheid met maatregelen die dit middels regels en voorschriften bestendigde, waardoor het verschijnsel ook formeel gestalte kreeg. Het zal duidelijk zijn dat met deze gegevens in het achterhoofd, de Minister van W.V.C. zich verantwoordelijk voelde om het belang van de funeraire cultuur en die van begraafplaatsen in het bijzonder, eens in bredere kring kenbaar te maken. In een brief aan de Colleges van Burgemeester en Wethouders in het gehele land werd aandacht gevraagd voor de zorg van en voor begraafplaatsen.¹ Hoe hecht het verschijnsel begraafplaatsen binnen de samenleving verweven is, kwam al tot uitdrukking in het aantal kopieën van deze brief, dat naar overige instanties werd verzonden. Zo kregen ook de Minister van Binnenlandse Zaken, de Monumentenraad, de Vaste Kamercommissie voor Welzijn en Cultuur, de Colleges van Gedeputeerde Staten en de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming alle een afschrift. Het betreft hier inderdaad een vraagstuk voor vele betrokkenen, waar-

van hier alleen nog maar de bestuurlijke genoemd zijn.

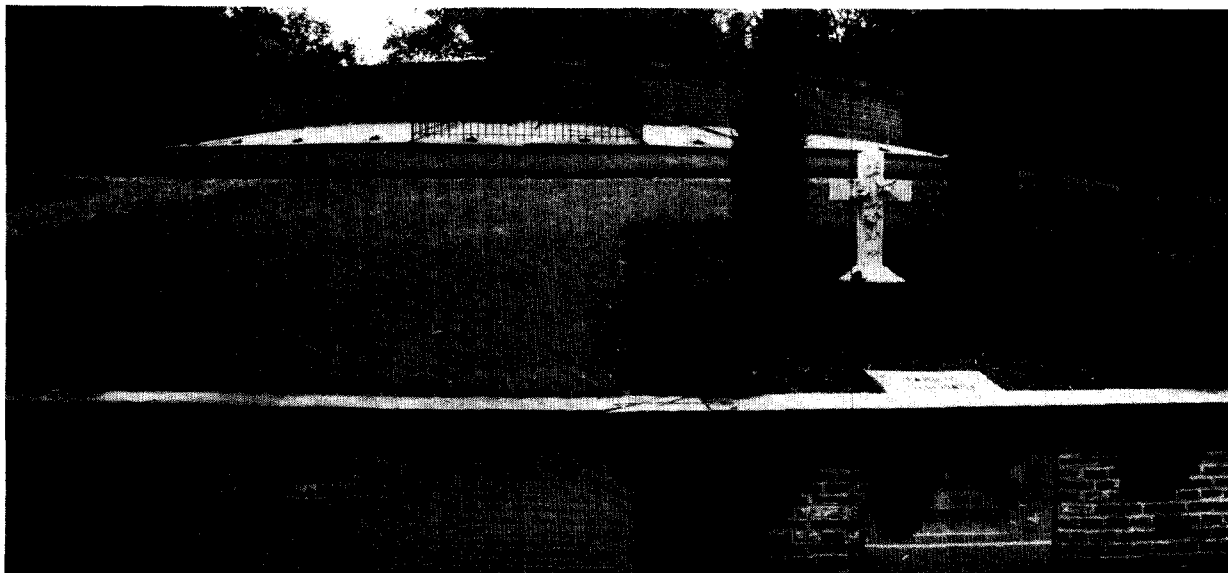
Inmiddels genieten ruim 150 begraafplaatsen c.q. kerkhoven in Nederland geheel of gedeeltelijk rijksbescherming. Welke overwegingen hebben tot deze beschermde status geleid en wat is er op dit punt van de rijksoverheid te verwachten? Uit het bovenstaande moge duidelijk zijn geworden dat de historische begraafplaats een voornaam cultuurhistorisch kenteken is, dat zich langs verschillende benaderingen laat waarderen. Slechts enkele worden genoemd.

Graftekens van 'bijzondere' mensen, ook al gaat het om simpele stenen, verdienen speciale aandacht als herinneringsdrager aan hen die in het verleden hun stempel op de geschiedenis hebben gedrukt. Bij het woordje 'geschiedenis' moeten wij niet direct alleen aan nationale helden denken, maar ook aan hen die op plaatselijk of regionaal niveau een rol van algemene betekenis hebben gespeeld.

Een tweede factor wordt gevormd door de architectonische en kunstzinnige kwaliteit van de aanleg in het algemeen of van een gedenkteken in het bijzonder (afb. 2). Het praalgraf van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk te Delft is geen collage van dure en duurzame materialen, maar een topstuk van grafontwerp, een produkt van een kunstenaarshand, waarbij op artistieke wijze gestalte is gegeven aan de herdenking van een vorstengeslacht en waarin dure en duurzame materialen hand-in-hand gaan met een volledig uitgewerkte iconografie. Zo ontwierp de tuinarchitect J. D. Zocher jr. (1791-1870) de begraafplaats 'Soestbergen' te Utrecht, die met kleine wijzigingen bewaard is gebleven. Dit uit 1844 daterende ontwerp wordt gekenmerkt door een samengaan van natuur en idee, waarbij twee bakstenen ringmuren met een doorsnede van vele meters zijn voorzien van grafkelders, temidden van een 'natuurlijk' ogende landschappelijke aanleg. Door haar betrekkelijke gaafheid, de uniciteit en als vertegenwoordiger van de 19e-eeuwse ontwerpidee, is 'Soestbergen' beschermenswaard (afb. 3). Een derde punt van overweging geldt voor de ligging. Kerk en het aangrenzende kerkhof zijn in wezen een onlosmakelijke twee-eenheid, in veel gevallen worden beide door eenzelfde hekwerk omsloten. In de noordelijke provincies is het nog steeds de gewoonte om drie keer met de baar rond het kerkhof te lopen. Wanneer het kerkhof is geruimd of heeft plaats gemaakt voor een parkeerterrein, is er iets mis: het gebruik vervalt en daarmee wordt cultuurhistorisch verlies geleden. De zorg voor de cultuur is zowel materieel als immaterieel, waarover hieronder meer.

Monumentenbeleid is erop gericht dit soort verlie-

¹ De brief is afgedrukt op pag. 195 van dit nummer.

Afb. 3. Utrecht, begraafplaats Soestbergen. Overzicht (foto RDMZ, Zeist, 1987).

zen te voorkomen. In het verleden zijn diverse begraafplaatsen en grafmonumenten onder de bescherming van het Rijk gesteld. Dit is met name gebeurd in de jaren zestig, toen tijdens de landelijke beschermingsronde ook incidenteel begraafplaatsen c.q. kerkhoven of verwante monumenten werden beschermd. Op dit moment worden aanvragen om bescherming van monumenten van vóór 1850, behoudens zeer bijzondere uitzonderingen, niet direct in behandeling genomen. Het Rijk is overtuigd van de cultuurhistorische waarde van deze objecten, dat wordt hier nog eens onderstreept. In het licht van deze tijd betekent dat onder meer het volgende. Cultuurbehoud gaat ons allen aan; de zorg voor en het besef van het verleden zijn zaken die wij moeten koesteren, maar de tijd is voorbij dat alle zorgen hieromtrent door het Rijk kunnen worden gedragen. In het verlengde van de decentralisatie-gedachte, een der vier pijlers van het huidige kabinetsbeleid, wordt aan de lagere overheden grotere zorg toegekend. In dit opzicht heeft het woord 'zorg' mogelijk meer dan één betekenis, maar wat ermee bedoeld wordt is te zeggen dat de provincies en de gemeenten een eigen verantwoordelijkheid hebben. De Nota over de Monumentenzorg uit 1984 is hier bijzonder duidelijk over en ook het Voorontwerp van de nieuwe monumentenwet kent aan de zogeheten 'lagere overheid' specifieke verantwoordelijkheden toe. De inventarisatie, selectie en bescherming van objecten van na 1850 wordt middels het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) met kracht aangevat.²

Deze grootscheepse campagne zal ook betrekking

hebben op de begraafplaatsen c.a.; in maximaal vijf jaar zal het MIP moeten zijn afgerond. Voor de uitvoering van het MIP werkt de rijksoverheid samen met de twee andere bestuurslagen waarbij er vanuit gegaan wordt de coördinatie van de uitvoering in handen van de provincies te leggen; het daadwerkelijke veldwerk zal aan de gemeenten in samenwerking met de particuliere en regionale monumentenorganisaties worden overgelaten. De rol van het Rijk beperkt zich tot de voorbereiding, coördinatie en voortgangsbegeleiding van deze gedecentraliseerde opzet.¹ Vanuit deze achtergrond moet de al eerder aangehaalde brief van de Minister worden gelezen. Daarin staat een aantal aanbevelingen dat voor het instandhouden van begraafplaatsen niet onbelangrijk is, zoals het stimuleren van beheerders van begraafplaatsen in de gemeente, wanneer het gaat om het goed onderhouden van de terreinen of om de binnen de gemeentegrenzen gelegen begraafplaatsen te (laten) inventariseren. Wanneer deze voldoen aan de criteria om opgenomen te worden onder de bescherming van de gemeentelijke monumentenverordening, dan zou ik deze procedure toejuichen. In veel gevallen, zo niet alle, steunt het verleden op het overgeleverde materiële relict; wanneer het relict verdwijnt, verdwijnt ook de directe verbindingslijn met de geschiedenis en ontnemen wij het heden een deel van zijn historisch fundament.

² Voor de praktische uitwerking van het MIP zie: Monumenten Inventarisatie Project (MIP), Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedenbouw (1850-1940), 's-Gravenhage 1987.

Afb. 1. *Familiebegraafplaats voor de familie Groeninx van Zoelen, aangelegd op de buitenplaats Huys ten Donck te Bolnes (foto RDMZ, Zeist).*

EEUWIG LEVEN VOOR BEGRAAFPLAATSSEN EEN MOEILIJKE ZAAK

INVENTARISEREN EN DOCUMENTEREN EEN GEMEENSCHAPPELIJKE TAAK

Het begraven staat in een eeuwenlange traditie waarvan de uiterlijke kenmerken in de loop der tijd geleidelijk veranderen. Ook het oprichten van graftekens en het stichten van begraafplaatsen maken deel uit van dit proces. Uitgaande van de gedachte dat graftekens in wezen zijn bedoeld om de herinnering aan het vergankelijke aardse bestaan levend te houden, zou de stelling kunnen worden betrokken dat deze tekens eeuwig leven verdienen. Juridische beperkingen en praktische problemen staan deze opvatting echter in de weg.

Het thans in behandeling zijnde voorstel voor een nieuwe Wet op de lijkbezorging lijkt met zich mee te brengen dat bepaalde begraafplaatsen en grafmonumenten niet onbeperkt in stand kunnen worden gehouden, ook al zou dat om (cultuur)historische redenen gewenst zijn. Hoe dit ook zij, feit is dat met name algemene begraafplaatsen na verloop van tijd kunnen worden geruimd, waarmee aanzienlijke cultuurhistorische en herinneringswaarden verloren kunnen gaan. Dit dreigt in mindere mate voor particuliere en bijzondere begraafplaatsen, omdat daarvoor aparte, minder stringente voorschriften gelden (afb. 1). In dit verband kunnen de joodse begraafplaatsen worden genoemd die krachtens de godsdienstige voorschriften niet mogen worden geruimd. Een groot aantal ervan is inmiddels van Rijkswegen beschermd, overigens niet in de laatste plaats op grond van door het jongste oor-

logsgeweld ingegeven gevoelens en overwegingen als 'van belang voor de geschiedenis van en/of als herinnering aan de (vroegere) joodse gemeenschap ter plaatse'. Een uitgangspunt dat, in relatie tot de algemene problematiek rond de bescherming van begraafplaatsen van Rijkswegen, voor deze categorie niet steeds zonder meer mag worden gehanteerd. Onder het kopje 'criteria' wordt hierop teruggekomen.

Om te voorkomen dat zonder meer wordt geruimd heeft de Minister van WVC bij schrijven van 11 september 1985 (zie pag. 195 van dit nummer) aan alle Colleges van B & W gevraagd om aan het onderwerp der begraafplaatsen en graftekens extra aandacht te besteden. Onder meer geeft hij in overweging om per gemeente een inventarisatie te maken en, al naar gelang de daarbij vastgestelde kwaliteiten, begraafplaatsen of onderdelen daarvan eventueel te plaatsen op een gemeentelijke monumentenlijst, voor te dragen voor bescherming van Rijkswegen, dan wel op andere wijze in stand te houden.

Gaat het er bij een dergelijke inventarisatie in eerste instantie om een objectief inzicht te krijgen in wat er zich aan begraafplaatsen, grafmonumenten en aanverwante zaken binnen een gemeente bevindt, bij het doen van voorstellen voor behoud in welke vorm dan ook, maar ook bij besluiten tot ruiming, dient een aantal criteria ter beoordeling te worden toegepast.

Criteria

Hoewel in de circulaire van september 1985 relevante criteria zijn verwoord, blijkt zowel uit de reacties hierop van gemeentelijke zijde, als uit de studiedag, dat er behoefte bestaat aan verduidelijking. Belangrijkste knelpunten blijken de interpretatie van de criteria in relatie tot eventueel behoud, als ook de vragen op welke wijze en op welk bestuurlijk niveau dat behoud dan zou moeten plaatsvinden. Ter bepaling van de gedachten volgt hieronder eerst een nadere omschrijving van de begrippen 'kerkhof', 'begraafplaats' en 'grafmonument'. Daarna worden de verschillende in de circulaire genoemde aspecten uitgewerkt.

Kerkhof: het bij of rondom een kerk aangelegd ter-

* De auteurs zijn verbonden aan de Kunsthistorische Afdeling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zij schreven hun bijdrage op verzoek van de redactie naar aanleiding van reacties, tijdens de studiedag, op de circulaire van de minister. Deze reacties betroffen vooral vragen naar verduidelijking van en aanvullingen op de door de minister genoemde criteria.

Voor oudere literatuur raadplege men de volgende titels (zie verder de literatuurlijst op pag. 241 van dit nummer):

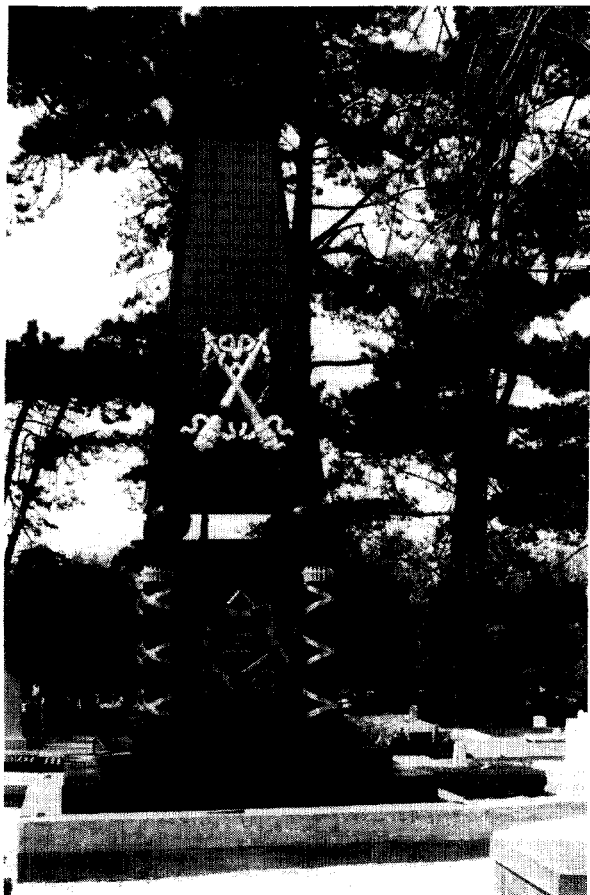
J. Belonje, 'De betekenis van historische grafzerken', *Bulletin KNOB* 54 (1955), 63-76.

J. Th. J. Cuypers, 'Onze kerkhoven', *Gildeboek* (1918), 67-81 en 125-130.

Gildeboek (1933), 153-212 (sepulcraal nummer).

H. L. Kok, *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*, Loochem 1970.

L. A. Springer, 'Kerkhoven. Begraafplaatsen', *De Opmerker* (1890), 210-211.

Afb. 2. Grafmonument opgericht op de Algemene Begraafplaats te Den Haag, ter nagedachtenis aan Generaal Nicolaas Frederik Emmanuel de Gemoëns, overleden aan de verwondingen opgelopen tijdens de verdediging van de Citadel van Antwerpen in 1832 (foto RDMZ, Zeist).

rein, veelal verhoogd en van de directe omgeving afgescheiden door muren, hekwerken en/of beplanting, en in oorsprong mede bestemd voor het begraven. De combinatie van kerk en hof als ruimtelijk-historisch gegeven dat zich ook nu nog duidelijk van de naaste omgeving laat onderscheiden, is hierbij essentieel. Ook wanneer de graven inmiddels zijn geruimd – en daarmee de zerken en andere graftekens ter plaatse zijn verdwenen – kan er nog sprake zijn van een kerkhof.

Begraafplaatsen: specifiek met het doel om overledenen te begraven aangelegde terreinen, veelal iets verhoogd en van de directe omgeving afgescheiden door muren, hekwerken en/of beplanting, en in oorsprong buiten de bebouwde kom, los van kerkgebouwen gesitueerd. Eventueel op het terrein voorkomende gebouwen zijn ten behoeve van de begraafplaats-

functie (c.q. crematoriumfunctie) opgericht, bijvoorbeeld een aula, baarhuisje, columbarium of poortgebouw. Kenmerkend voor een begraafplaats is dat van begin af aan een of andere vorm van 'aanleg' aanwezig is, hetgeen echter niet automatisch inhoudt dat deze aanleg een bijzondere (tuinarchitectonische) kwaliteit heeft.

Grafmonumenten: de ter nagedachtenis van één of meer personen opgerichte gedenktekens, veelal in combinatie met het feitelijk graf opgesteld. De grafmonumenten kunnen variëren van eenvoudige zerken tot groots opgezette praalgraven (afb. 2). Enerzijds kunnen de artistieke, of duidelijk als van lokaal/regionaal belang te beschouwen kwaliteiten vragen om bijzondere aandacht; anderzijds kan de persoon voor wie het grafteken is opgericht van zo grote betekenis zijn geweest dat zijn of haar monument van meer dan gemiddeld belang te achten is. Daarnaast kan het materiaalgebruik, al dan niet in combinatie met een bijzondere vormgeving, een 'meerwaarde' vertegenwoordigen (bijvoorbeeld smeed- en gietijzer, zink, terra-cotta of een bijzondere natuursteensoort). In voorkomende gevallen dienen ook de rondom individuele graven aangebrachte hekwerken tot de grafmonumenten te worden gerekend.

Met verwijzing naar de in de brief van de Minister genoemde criteria (zie pag. 196 van dit nummer, 3e alinea) kan puntsgewijs het volgende worden opgemerkt.

Ligging. Generaliserend gesproken kunnen twee groepen worden onderscheiden: de (veelal) oudere begraafplaatsen die in een directe historische relatie staan tot een kerkgebouw – de kerkhoven in de meest letterlijke zin van het woord – en, daarnaast, de oorspronkelijk meest buiten de bebouwde kom gelegen, maar tegenwoordig daarin vaak opgenomen, 'zelfstandige' begraafplaatsen.

Van de eerste groep, die der historische kerkhoven, is in de praktijk het merendeel der bijbehorende kerkgebouwen reeds van Rijksweg beschermd. Het gaat hierbij veelal om kerken die vóór 1850 tot stand zijn gekomen, dan wel om gebouwen die behoren tot de groep der reeds beschermde (vaak neogotische) rooms-katholieke kerken uit de tweede helft van de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw. Bescherming die overigens niet zonder meer inhoudt dat ook ieder kerkhof daadwerkelijk is 'meebeschermd', noch dat, wanneer dat wel het geval is, elk grafteken afzonderlijk is geïdentificeerd (zo dat nog mogelijk was) en in het monumentenregister staat beschreven. Er is veel-er sprake van een bescherming in algemene termen, zodat het wenselijk is om in het kader van de in de nabije toekomst uit te voeren Herinventarisatie van het monumentenregister, uitvoerig aandacht te besteden

Afb. 3. *Algemene Begraafplaats te Gouda, met uit circa 1840 daterende Aula. Tegenwoordig geheel ingesloten door de 20e-eeuwse stadsuitbreidingen van woonhuizen en industrie (foto RDMZ, Zeist).*

aan het punt van een nauwkeuriger omschrijving en een daarmee eenduidiger bescherming. Hoe dit te verwezenlijken is een vraag van andere orde, die echter alle aandacht krijgt binnen een reeds ingestelde ambtelijke werkgroep van de RDMZ die zich buigt over deze en andere aspecten van het Monumenten Inventarisatie Project en de Herinventarisatie van het Monumentenregister.

De tweede groep, die der 'zelfstandige' veelal 19e-eeuwse en jongere begraafplaatsen – want ontstaan na het Souverein Besluit van Koning Willem I van 1825, inhoudende een verbod tot het begraven in de kerken en binnen de bebouwde kom – is daarentegen grotendeels onbeschermd. Deze begraafplaatsen zijn bovendien zeer kwetsbaar omdat zij, oorspronkelijk meestal vrij in het veld gelegen, tegenwoordig zijn of moeten worden opgenomen in stads- of dorpsuitbreidingen (afb. 3). Onbekommerd voortbestaan, integratie en (gedeeltelijke) ruiming zijn dan afhankelijk van opvattingen, plannen en financiën van de betrokken overheden. Hierbij zij aangetekend dat tengevolge van de huidige grondpolitiek de levenskansen van gesloten en slecht onderhouden binnen de kern gelegen begraafplaatsen over het algemeen vrij gering (zullen) zijn. Het verdient daarom aanbeveling de mogelijkheden te onderzoeken om de (thans nog) vrije ligging van

de begraafplaatsen in onbebouwd gebied zoveel mogelijk te handhaven, bijvoorbeeld via regelingen in bestemmingsplannen en dergelijke. Hetzelfde geldt voor de reeds door bebouwing ingesloten begraafplaatsen.

Belang van de aanleg. Dit lijkt een eenduidig criterium, maar is dat in wezen niet. Want, wanneer kan worden gesproken van een aanleg en wanneer niet? Is het criterium daarvoor alleen het ontworpen zijn vanuit een (meer of minder uitgewerkte) planmatige visie, of dienen ook de beplanting, de ordening van de grafmonumenten, de graftekens, en de aanwezigheid en architectonische vormgeving van eventuele dienstgebouwen van begin af aan deel te hebben uitgemaakt van het plan van aanleg? En, wanneer is een aanleg van belang?

Met betrekking tot het begrip 'aanleg' kan worden opgemerkt dat bij kerkhoven in de letterlijke zin van het woord, de aanleg meestal bestaat uit een door hagen of hekwerken afgebakend terrein, waarop de graftekens volgens een zekere ordening zijn gerangschikt. Van een aanleg in de zin van een ingenieus ontwerp is zelden of nooit sprake; de ordening is overwegend ingegeven door een economisch gebruik van de beschikbare ruimte, terwijl de plaats van sommige graven bepaald kan zijn door de status van de begravenen. Wel kunnen dergelijke kerkhoven beplant zijn

met in zeker opzicht vrij geordende bijzondere bomen en struiken. Hoewel het historisch gegeven van de overgeleverde inrichting van de kerkhoven – waaronder wordt begrepen het totaal van resterende paden, groenvoorziening, grafmonumenten en eventuele gebouwen en hekwerken – niet altijd van zodanige bijzondere kwaliteit (meer) is dat de aanleg voor Rijksbescherming in aanmerking komt, mag dat er anderszijds niet toe leiden dat dit gegeven zonder meer wordt prijsgegeven bij het opstellen (en uitvoeren) van plannen voor het toekomstige beheer en gebruik van de kerkhoven. Plaatsing op een gemeentelijke monumentenlijst of behoud door inpassing in bijvoorbeeld een bestemmingsplan zijn mogelijke alternatieven.

Vaker is sprake van een zekere planmatige aanleg bij de na het Besluit van 1825 tot stand gekomen begraafplaatsen buiten de bebouwde kom. De (tuin)architectonische kwaliteiten kunnen echter sterk uiteen lopen: van door hagen of hekwerken afgebakende terreinen met een zuiver functionele indeling, een efficiënt padenbeloop en een eenvoudige groenaanleg, tot haast parkachtige begraafplaatsen waaraan een (zeer) uitgewerkte ruimtelijke en (tuin)architectonische planvorming ten grondslag ligt en waaraan niet zelden tuinarchitecten van naam hebben meegewerkt. Zie bijvoorbeeld het plan van aanleg voor de begraafplaats Soestbergen te Utrecht uit 1830 van Jan David Zoicher (zie afb. 3 op pag. 201 van dit nummer). Van aanleg zou derhalve kunnen worden gesproken wanneer de ordening van het (afgebakende) terrein méér inhoudt dan alleen maar status, logica of economie. Met andere woorden: uit een aanleg moet duidelijk blijken dat hij op een of meerdere ontwerpen stoelt.

Bouwwerken en andere immobilia. Vaak bestaat er een sterke visuele en compositorische relatie tussen de hiervoor besproken aanleg en de zich rondom of op het terrein bevindende bouwwerken of andere immobilia. De kwaliteit ligt daarom niet uitsluitend in het plan van aanleg, maar ook in de relatie tussen aanleg, beplanting, dienstgebouwen, graftekens, omheining en directe omgeving. Beschouwd naar de individuele kwaliteiten van elk object – zeker wanneer het geen gebouw betreft – zijn de waarden niet altijd even gemakkelijk te onderkennen. Als onderdeel van een groter geheel zijn hekwerken, grafmonumenten, sierurnen en andere immobilia echter wel van belang.

(Bouwwerken en afzonderlijke grafmonumenten van) bijzondere personen of families; opvallende architectonische kwaliteit. Het feit dat sommige bouwwerken en grafmonumenten zijn opgericht voor bijzondere personen of families of een opvallende architectonische kwaliteit bezitten, tilt hen uit boven het gemiddelde niveau. Een gegeven dat onvermijdelijk leidt tot de vragen: wanneer is een begraafplaats of zijn afzonderlijke delen daarvan van zo groot belang, dat be-

houd ervan op enigerlei wijze wenselijk moet worden geacht; met welke middelen zou dat behoud moeten worden gerealiseerd en, gezien in het licht van de decentralisatie, op welk bestuurlijk niveau dient dat dan plaats te vinden?

Niveau van de bescherming c.q. instandhouding

De meest gekijkte middelen voor behoud zijn bescherming op gemeentelijk niveau door middel van plaatsing op een gemeentelijke monumentenlijst, door inpassing in de stads- of dorpsvernieuwing of door bijzondere vermelding in een bestemmingsplan, en bescherming op Rijksniveau door plaatsing op een Rijkslijst.

Behoud op gemeentelijk niveau is te bepleiten wanneer de betekenis van de begraafplaats vooral schuilt in de ligging, resp. een zorgvuldige aanleg of de aanwezigheid van streekeigen graftekens, en minder sprake is van een uitzonderlijke aanleg of van één of meerdere bijzondere graftekens en/of bouwwerken. Het gaat dan om lokale/regionale waarden als:

- een verzorgde aanleg (hagen, eenvoudig gietijzeren hekwerk, aardige indeling en groenvoorziening), al dan niet gecombineerd met een goede ligging
- op een terp, wierde of vrij in het land;
- het voorkomen van zerken en andere graftekens die door hun vorm kenmerkend zijn voor het gebied (afb. 4);
- de herinnering aan regionaal en/of lokaal van belang te achten gebeurtenissen, personen of families;
- de algemene genealogische betekenis.

Op basis van de aangedragen criteria kan worden gesteld dat *bescherming van Rijkswege* alleen dan gerechtvaardigd is, wanneer het belang van de begraafplaats in zijn geheel of van delen daarvan, het hiervoor aangegeven lokale/regionale belang ruimschoots te boven gaat. Bijvoorbeeld doordat sprake is van een (zeer) bijzondere aanleg en/of van architectonisch (zeer) belangrijke dienstgebouwen en/of grafmonumenten; of van graven van personen of families die uit een oogpunt van (cultuur)geschiedenis van landelijk belang zijn te achten. Het bovenstaande is ook van toepassing op de eerdergenoemde vrij ruim beschermde groep der joodse begraafplaatsen. Hoewel deze op lokaal/regionaal niveau dikwijls van belang zijn omdat zij niet zelden de enige nog tastbare herinnering vormen aan de (vroegere) joodse gemeenschap, geldt ook hier dat zij een zekere 'meerwaarde' moeten bezitten om van Rijkswege te worden beschermd.

Komt een begraafplaats voor op een Rijkslijst, dan biedt de Rijkssubsidieregeling Onderhoud Monumenten (ROM d.d. 21 februari 1986) de mogelijkheid dat voor noodzakelijk onderhoud van daartoe behorende opstellen subsidie wordt verleend.

Afb. 4. 19e-eeuwse gietijzeren graftekens behorende tot een familiegraf op de Hervormde begraafplaats te Hoogezand (foto RDMZ, Zeist).

Het belang van inventariseren en documenteren

Het grootste belang van een systematische inventarisatie is dat in kaart wordt gebracht hetgeen aan begraafplaatsen en graftekens voorhanden is en wat daarvan de waarde is. Zo kunnen belangrijke objecten en structuren tijdig worden veiliggesteld of kan, bij het maken van plannen en de eventuele noodzaak daarbij een gesloten begraafplaats te ruimen, door een gemeentebestuur een afgewogen besluit worden genomen. In het laatste geval verdient het aanbeveling de begraafplaats goed te documenteren, dat wil zeggen ligging, eventuele hekwerken of hagen, aanleg, inrichting, bouwwerken en afzonderlijke graven te beschrijven, eventueel in kaart te brengen en te fotograferen.

Monumenten Inventarisatie Project. Daar de meeste begraafplaatsen in ons land relatief jong zijn, zullen zij betrokken worden in de in alle provincies en binnen de vier grote gemeenten Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht uit te voeren inventarisaties van jongere bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940, volgens het zogenoemde Monumenten Inventarisatie Project. Een gemeenschappelijke onderneming van Rijk, provincies en gemeenten. Aangezien deze inventarisatiecampagne in principe binnen een periode van vijf jaren voltooid zal moeten zijn, ligt hier voor

de gemeenten de taak om te zamen met bijvoorbeeld lokale oudheidkundige verenigingen ook die begraafplaatsen, kerkhoven en grafmonumenten nader te onderzoeken, te beschrijven en te fotograferen, die deel uitmaken van het Monumenten Inventarisatie Project.

Op deze wijze komen ook verwaarloosde, vergeten of door hun karakter vrij onopvallende graftekens voor het voetlicht. Daaronder zijn ook te vinden de vaak veronachtzaamde en kwetsbare overwegend 19e en vroeg-20e-eeuwse in smeed-, gietijzer en zink en dergelijke uitgevoerde exemplaren, die uit een oogpunt van de geschiedenis van materialen en technieken van belang zijn geworden, alsook de vaak evenzeer verwaarloosde en nog vergankelijker groep der houten graftekens.

De oorlogsgraven, opgericht voor hen die vielen in de Tweede Wereldoorlog, vormen een categorie apart – hoewel zij soms voorkomen in combinatie met reeds bestaande begraafplaatsen of kerkhoven (afb. 5). Gelet op hun ouderdom vallen zij vooralsnog buiten het kader van de Monumentenzorg van Rijkswege, hetgeen niet wegneemt dat zij, gezien hun emotionele waarde en functie – en ondanks hun vaak uniforme en sobere vormgeving – als zovele andere begraafplaatsen zeker aandacht verdienen.

Afb. 5. Begraafplaats bij de neogotische kerk St. Petrus' Banden te Oisterwijk (1895-1897, P. J. H. Cuypers), uitgebreid met een reeks oorlogsgraven (foto RDMZ, Zeist).

H. WALS*

BEGRAAFPLAATSEN, CULTUREEL ERFGOED

Begraafplaatsen zijn versteende archieven van het verleden, stille getuigen die zonder gesproken woorden herinneringen oproepen. Zij verdienen een verjongd leven. Dit is sinds kort ook een officiële mening. Immers op 11 september 1985 stuurde de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur aan de Colleges van Burgemeester en Wethouders een brief waarin hij aandacht vraagt voor het belang van het handhaven van eventueel cultuurhistorisch waardevolle begraafplaatsen en grafmonumenten (zie pag. 195 van dit nummer). De dodencultuur, aldus de Minister, is een zeer wezenlijk onderdeel van de cultuur van een volk. Terecht besteedt hij ook aandacht aan kunstuitingen die we op begraafplaatsen aantreffen en gelukkig ook aan tuinarchitectonische aspecten. Maar ook uit geschiedkundig oogpunt verdient de ontwikkeling van deze cultuur aandacht, omdat zij een bron oplevert voor onze kennis van de thans tot het verleden behorende maatschappij. Talloze grafmonumenten en epitafen op de begraafplaatsen en de kerkhoven alsook de begraafplaatsen en kerkhoven zelf getuigen van belangrijke historische gebeurtenissen en personen.

Menigeen zal de waarden die tot nu toe aan begraafplaatsen werden toegekend onderschrijven. Het is stellig waar dat in Nederland in de laatste jaren meer belangstelling is ontstaan voor begraafplaatsen. Hier van getuigen onder andere verschillende recente artikelen over dit onderwerp. Een ontwikkeling overigens die we ook in het buitenland zien. Met name in Enge-

land blijken begraafplaatsen zich in toenemende mate te ontwikkelen tot openlucht musea, hoewel zij desondanks, door gebrek aan geld, verwaarloosd worden. Het zijn in het bijzonder de kerkhoven die daten uit de tijd van koningin Victoria die er tegenwoordig in de aandacht staan. De Nationale Federatie van Vrienden van de Begraafplaatsen, waarvan een deel van de leden als vrijwilliger behulpzaam is bij het herstellen van graven, monumenten etc., biedt hierbij hulp. De Federatie tracht ook via voorlichting en/of excursies belangstelling te wekken voor de begraafplaatsen en deze aldus te beschermen tegen aantasting. In Highgate Cemetery, de beroemde begraafplaats in Noord-Londen, waar onder andere Karl Marx en George Eliot begraven liggen, wordt op grote schaal het zogenaamde adoptiesysteem toegepast. Individuen, groepen van mensen, verenigingen en bedrijven worden via dit systeem in de gelegenheid gesteld om een of meerdere graven te adopteren. In de laatste decennia is verder ook in de Verenigde Staten, Duitsland en Denemarken, evenals in ons land, opnieuw het idee doorgedrongen dat begraafplaatsen en grafmonumenten nog steeds een zeer belangrijk deel van het nationale erfgoed vormen. Bij goede instandhouding kunnen zij het besef van en de band met het verleden levendig houden.

Over de plek waar de begraafplaatsen gedoogd konden worden, werd uiteraard in de loop van de geschiedenis uiteenlopend gedacht. Na het verbod van koning Willem I in 1825 om in kerken te begraven, werd in ons land naarstig gezocht naar begraafplaatsen die buiten de bebouwde omgeving konden worden aangelegd. Het College van Burgemeester en Wethouders van 's-Gravenhage kreeg in dit kader een koninklijk standje toen koning Willem I constateerde dat eind 1828 nog steeds geen begraafplaats aan de buitenkant van de stad was aangewezen. Abraham Perrenot nam in 1777 al het initiatief om buiten de bebouwde kom van Scheveningen een stuk 'Graaffelijkheids Wildernissen' te laten egaliseren ten behoeve van de begraafplaats die de fraaie naam 'Ter Navolging' kreeg.

Over vrijwel iedere begraafplaats zal wel een anek-

* De heer H. Wals is directeur van de Dienst Groenvoorzieningen en Milieueducatie te 's-Gravenhage. De specifiek door hem gebruikte literatuur omvat o.a. de volgende titels (zie ook de literatuurlijst elders in dit nummer):

'Got trost die sich', *Heemschut* (1979), nr. 12, 56.

Haagse begraafplaatsen, 's-Gravenhage 1964.

Marion, J.F., *Famous and curious cemeteries*, New York 1979.

'Steun overheid voor behoud historische buitenplaatsen succesvol', Ministerie van Landbouw en Visserij, Persbericht 29 mei 1986.

Willsher, B., *How to record Scottish graveyards*, Council for British Archaeology Scotland, Edinburg 1985.

Willsher, B., *Understanding Scottish graveyards*, Council for British Archaeology Scotland, Edinburg 1985.

'Zorg over begraafplaatsen', *Heemschut* (1976), nr. 7, 53.

dote te vertellen zijn. Maar belangwekkend is dat, voor wie er oog voor heeft, aan begraafplaatsen een grote diversiteit aan waarden kan worden toegekend, zoals, in willekeurige volgorde:

- de genealogische en heraldische waarden;
- fraaie voorbeelden van tuinarchitectuur;
- typen grafstenen, symbolen en teksten die een beeld geven hoe in de loop van de tijd over de dood werd gedacht;
- graven en/of monumenten van Nederlanders die eens een grote rol hebben gespeeld als regeringsleider (Colijn, Thorbecke, Troelstra), die bekend werden door hun bijdragen aan de Nederlandse literatuur of schilderkunst (Betje Wolff, Aagje Deken, Anton Mauve, Jacob Maris), of die op het gebied van techniek nationaal en internationaal grote bekendheid verwierven (Ir. Lely, Albert Plesman);
- de groene oase in een stedelijk milieu, waar de bezoeker rust en stilte vindt, waar flora en fauna in een opmerkelijke verscheidenheid voorkomen;
- de arboretumfunctie;
- de alom aanwezige creatieve kunstuitingen, die we in de vorm van beelden, monumenten of anderszins op de begraafplaatsen aantreffen.

Er kunnen ongetwijfeld nog tal van andere voorbeelden aan deze opsomming worden toegevoegd. Ons land heeft gelukkig nog een groot aantal begraafplaatsen, die om uiteenlopende redenen van bijzondere betekenis moeten worden geacht. Zo'n bijzondere betekenis mondt helaas niet altijd uit in een in alle opzichten verantwoord beheer en onderhoud. Veel van de genoemde waarden hebben een bovenlokale, vaak zelfs nationale betekenis. Desondanks zijn het de gemeenten, alsmede particuliere beheerders, die vrijwel altijd volledig voor de kosten opdraaien. Als gevolg van de bezuinigingsmaatregelen, die allerwege getroffen worden, kunnen zij helaas in veel gevallen niet meer aan hun opdracht voldoen. Het gevolg is zichtbare achteruitgang. Wellicht juist daardoor zien we hier en daar initiatieven om het kwaad ten goede te keren.

Praten over begraafplaatsen, als cultureel erfgoed, is niet mogelijk zonder aandacht te besteden aan de betekenis van begraafplaatsen voor opvoeding en onderwijs. Voor dit aandachtsgebied bestaat met name in Denemarken en het Verenigd Koninkrijk van oudsher veel belangstelling. Deze belangstelling uit zich onder andere in initiatieven om, met inschakeling van vrijwilligers en in veel gevallen ook scholen, begraafplaatsen te inventariseren, in kaart te brengen of gegevens te registreren. Zij verrichten eveneens een grote hoeveelheid praktisch werk en doen zelfs onderzoek.

In het boekje *How to record Scottish graveyards*

van Betty Willsher, een uitgave van de Council for British Archaeology Scotland, worden tal van praktische suggesties over zeer uiteenlopende activiteiten vermeld die met behulp van volwassenen en studenten, en ook leerlingen van het lager en voortgezet onderwijs, kunnen worden verricht. Voorwaarde is dat de beheerder van de begraafplaatsen bereid is medewerking te verlenen, alsmede het inachtnemen van enige reserve ten opzichte van de nabestaanden van de overledenen op de begraafplaats. Veel aandacht wordt verder besteed aan voorlichting.

Tal van elementen op begraafplaatsen, in het bijzonder grafschriften, kunnen we zien als een communicatiemiddel tussen verleden en heden. Zij kunnen gegevens van sympathie, medelijden, tederheid, verdriet, bewondering, nieuwsgierigheid en amusement opwekken. Twee voorbeelden mogen dit illustreren. Het eerste betreft een Engels grafschrift uit 1687 dat vertaald als volgt luidt: 'Als het leven een ding is dat je met geld zou kunnen kopen dan zouden de armen niet kunnen leven en de rijken niet willen sterven'. Het tweede eveneens Engelse grafschrift dateert uit 1818. Peter Leslie treurt over zijn gestorven echtgenote en ter nagedachtenis aan haar heeft hij de volgende tekst op de grafsteen laten aanbrengen: 'She was. But words are wanting to say what. Think what a wife should be: And she was that'.

Als aandachtspunten bij opvoeding en onderwijs zouden naast grafschriften onderwerpen aan bod kunnen komen als soorten monumenten (relatie met sociale status, herinneringen aan oorlogen), emblemen, beeldsnij kunst, symbolen (zoals beroepen, wat vooral in de 18e eeuw gebruikelijk was) en portretten (wijzen van voorstellen). Al met al bieden begraafplaatsen een grote verzameling interessante informatie, op basis waarvan tal van onderzoeken kunnen worden verricht. Zo zou men een onderzoek kunnen doen naar familiebanden, de gemiddelde leeftijd gedurende een bepaalde periode (het maken van een zogenaamd histogram), de herkomst van gebruikte materialen (welke soort stenen werd gebruikt, in welke tijd en waarvandaan), beroepen en verandering in begraafgewoonten.

Het verdient aanbeveling om de belangrijkste begraafplaatsen en kerkhoven met hun monumenten in Nederland in kaart te brengen en dit materiaal te gebruiken ten behoeve van een publikatie in de trant van 'Kijken naar begraafplaatsen en kerkhoven in Nederland' of 'Een atlas van bekende Nederlandse begraafplaatsen'. Dit zou moeten geschieden vanuit de brede en multidisciplinaire achtergrond zoals hier geschetst, waarbij de Stichting tot Behoud van Kerkhoven en Begraafplaatsen wellicht een voortrekkersrol zou kunnen vervullen. Op kleinere schaal zou voor een bepaalde begraafplaats een eenvoudige wandelgids kunnen

worden vervaardigd in navolging van bijvoorbeeld *Voetsporen* van Staatsbosbeheer.

Begraafplaatsen zullen mede door dergelijke educatieve en voorlichtingsactiviteiten uit hun isolement geraken. Zij zullen zo een rol kunnen spelen bij cultuuroverdracht, wat weer kan leiden tot (cultuur) historisch besef. Dat zal de Minister van WVC ongetwijfeld aanspreken en daarmee zijn we terug bij de eerder genoemde brief van deze Minister. Op goede gronden deed de Minister in september 1985 een dringend beroep op de gemeentebesturen om verval van het culturele erfgoed te voorkomen. In dit kader vraagt hij onder andere aan de beheerder:

- de begraafplaatsen en monumenten goed te onderhouden;
- kerkhoven, begraafplaatsen en grafmonumenten te inventariseren, en zo mogelijk onder de gemeentelijke monumentenverordening op te nemen;
- aan te geven welke bijzondere cultuurhistorische waarden op de begraafplaatsen aanwezig zijn;
- initiatieven van particuliere zijde om de instandhouding en het herstel van een kerkhof of begraafplaats te bevorderen, te ondersteunen.

Het is duidelijk wat de Minister van de gemeenten vraagt. Maar is het ook duidelijk wat de Minister zelf voor de begraafplaatsen, grafmonumenten en kerkhoven gaat doen? Het antwoord hierop is helaas ontkennend. De Rijkssubsidieregeling 'Onderhoud van Monumenten' (21 februari 1986) kent de mogelijkheid van toekenning van onderhoudssubsidie, mits de Minister dat noodzakelijk acht. Genoemd worden aula's, grafkapellen, praalgraven, hekken etc., niet echter de totale begraafplaats, niet de entourage, niet bijvoorbeeld de taxushagen die aansluiten bij het monumentale karakter dat sommige begraafplaatsen kenmerkt. Toch mag het niet zo zijn dat er alleen een lokale plicht is om een begraafplaats in goede stand te houden. Er is ook een duidelijke nationale, een rijkstaak, die uitgedrukt zou moeten zijn in een goede

financiële regeling. Een dergelijke regeling is nodig om erevelden in stand te houden waar staatslieden begraven liggen die eens een belangrijke rol in de samenleving vervulden en waar schilders en schrijvers die hun stempel drukten op kunst en literatuur hun grafmonument hebben.

Terzijde kan worden opgemerkt dat het goed zou zijn om voorzover nog niet gebeurd, bijzondere graven te inventariseren. En door het Ministerie dienen richtlijnen te worden verstrekt met betrekking tot de vraag welk graf wel of niet geruimd mag worden, en wie, indien een graf niet geruimd mag worden, voor de kosten opdraait.

Er zijn plaatsen in ons land waar, zoals in 's-Gravenhage, Burgemeester en Wethouders na het aflopen van een grafrecht kunnen beslissen een graf te sluiten. In dat geval blijft het graf gehandhaafd en vervalt het onderhoud. Als door de opletendheid van de beherende instantie hierop wordt ingespeeld, kan het graf van bijvoorbeeld een beroemd Nederlander op de begraafplaats bewaard blijven. Het graf van Thorbecke in 's-Gravenhage dat in 1954 gesloten werd, is hiervan een voorbeeld.

De huidige onderhoudssubsidieregeling, zo die al wordt toegepast, is duidelijk slechts een zeer bescheiden middel in het beleid tot instandhouding van grafmonumenten op begraafplaatsen. De Minister dient te bevorderen dat er, gebaseerd op het door hem gepropageerde cultuurbesef, een ruimere regeling komt, waarin naast de genoemde opstellen, ook de beplanting (de arboretumfunctie), de architectonisch gezien interessante monumenten, ja de begraafplaats als geheel betrokken wordt. De door de Minister van Landbouw en Visserij gehanteerde 'Beschikking bijdragen: tuinen en buitenplaatsen' (mei 1976) zou voor zo'n verbreding heel goed model kunnen staan. De Minister dient zich bewust te zijn van de uitspraak: 'If we do not record and conserve while we can, we fail as guardians of our heritage'.

Afb. 1. *Het Joodse kerkhof*, Jacob van Ruisdael (1628/29-1682). The Detroit Institute of Arts. Schilderijen of prenten van begraafplaatsen zijn schaars (Oudheidkamer Ouderkerk aan de Amstel).

C. M. A. DALDERUP*

INVENTARISATIE VAN BEGRAAFPLAATSEN EN GRAFMONUMENTEN: BELEID, ONDERZOEK EN UITVOERING

Bij een bezoek aan de begraafplaats Zorgvlied te Amsterdam bleek onlangs het zo fraaie smeedijzeren hekwerk rondom het graf van de familie Knoll, helemaal verdwenen te zijn. Om de daardoor ontstane leegte op te vullen, had men tussen twee hoekkolommetjes – aan weerskanten van het grafmonument – een nieuw, kleiner kolommetje geplaatst. Hoe aardig ook bedoeld, het drukt een gevoel van onmacht uit want ze horen daar duidelijk niet. Zelfs al was men niet op de hoogte geweest van het hekwerk is de eerste gewaardwording bij het zien van dit vrij monumentale graf ‘er ontbreekt hier iets . . .’. Het graf staat er ontlusterd bij, het lijkt te zijn aangetast in zijn integriteit.

Een dergelijke confrontatie zal elke aandachtige bezoeker van begraafplaatsen herkennen, want hoe vaak gebeurt het niet dat er dan een bijzonder hekwerk, dan een bijzonder graf opeens verdwenen is. Wat is er aan de hand, wat is hier aan te doen en hoe is dit te voorkomen. Waarom we hier iets aan moeten doen spreekt inmiddels voor zich; is ook onze grafcultuur niet een afspiegeling van onze cultuurgeschiedenis (afb. 1).

Een inventarisatie van begraafplaatsen en grafmonumenten is – althans in de eerste plaats – bedoeld om vast te leggen waar en wat er nog aan waardevols te beschrijven over is. Elke beheerder die hier kennis van neemt, zal hopelijk op ‘zijn’ begraafplaats vervolgens een zekere terughoudendheid aan de dag leggen ten aanzien van het ruimen van bepaalde graven, voordat ze op een lijst van beschermde monumenten kunnen worden geplaatst. Ook zou een beheerder zich gestimuleerd kunnen voelen als hij weet dat er belangstelling bestaat voor de begraafplaats of voor bepaalde daar aanwezige graven, hetgeen al tot uiting kan komen in het eenvoudigweg laten schoonhouden ervan. (Hiermee wil ik niet suggereren dat alleen ‘waardevolle’ graven aandacht verdienen, vanuit welke overweging dan ook.)

Hoe is nu de *stand van zaken* rond registratie in deze.

– Het onderhouden van begraafplaatsen, kerkhoven, grafmonumenten en zerken is iets waar vriendelijk de aandacht op wordt gevestigd in een circulaire van het Ministerie van WVC, gericht aan de Colleges van B & W (van onderscheiden gemeenten).¹

In deze brief wordt ook verzocht deze oorden ‘te laten inventariseren’. De vraag die logischerwijs hier onmiddellijk op volgt is ‘te laten inventariseren door wie’. Deze circulaire geeft daar geen uitsluitsel over en mijn ervaring is dan ook dat zo’n brief daarom niet zoveel uithaalt!

– De overheid heeft echter een grootscheeps Monumenten Inventarisatie Project (af te korten als MIP) op stapel gezet, maar in de bewuste circulaire van WVC over inventarisatie van begraafplaatsen en grafmonumenten, wordt geen melding gemaakt van het MIP als te betrekken structuur in de organisatie van deze inventarisatie.²

– Voorts wordt in de opzet van het MIP-plan, zoals uiteengezet in de Nieuwsbrief van november 1986, inventarisatie van begraafplaatsen en grafmonumenten niet expliciet genoemd.

Wèl is sprake van andere categorieën van objecten in het kader van de inventarisatie van de jongere bouwkunst (zoals vuurtorens, stoomgemalen, mijnmonumenten en spoorwegstations).³

– Het MIP zal een periode bestrijken van 1850 tot 1940, de periode van het zogenaamde ‘Nieuwe Bouwen’.

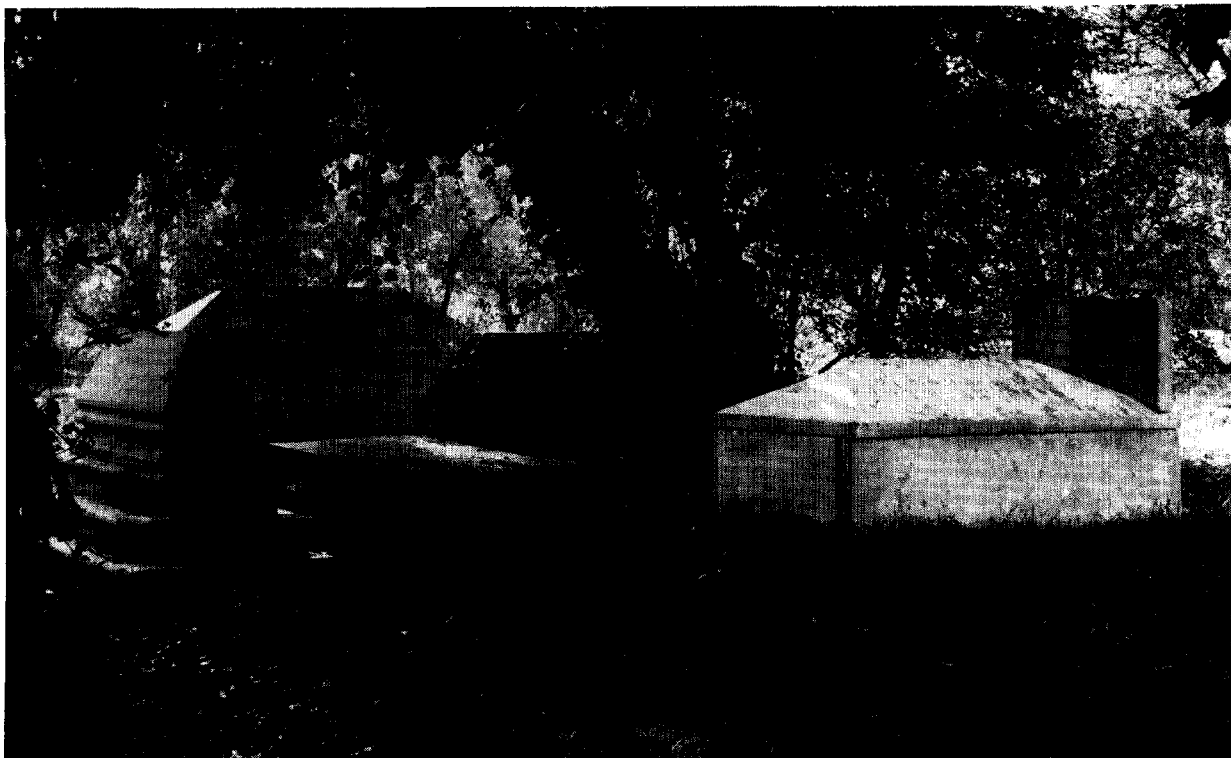
Dit garandeert een systematische aanpak van een inventarisatie van begraafplaatsen en grafmonumenten in geen enkel opzicht, want, een gestructureerde inventarisatie van deze categorie over de periode van vóór 1850 of van ná 1940 heeft nooit plaatsgevonden; dit in tegenstelling tot inventarisatie van andere bouw-

* De auteur is o.a. secretaris van het bestuur van IIC-Nederland (International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works). In 1986 publiceerde zij in dit *Bulletin* een artikel over het grafmonument van de familie Carré op de begraafplaats Zorgvlied te Amsterdam.

1 Circulaire van het Ministerie van WVC van 11 september 1985 (zie pag. 195 van dit nummer).

2 Nieuwsbrief van Ministerie van WVC, nr. 8, november 1986, 5.

3 Idem, 5.

Afb. 2. *Het oudste gedeelte van de Portugees-Israëlitische begraafplaats te Ouderkerk aan de Amstel (Oudheidkamer Ouderkerk aan de Amstel).*

kundige objecten, want er wordt tenslotte al sinds het begin van deze eeuw geïnventariseerd (afb. 2, 3).

Het Monumenten Inventarisatie Project, dat in 5 jaar gerealiseerd zou moeten worden, wordt in de opzet reeds als een ambitieus project omschreven en dan wordt inventarisatie van óók nog begraafplaatsen en grafmonumenten niet eens genoemd. Bij het bewuste schrijven van WVC van 11 september 1985 is weliswaar een lijst gevoegd van beschermde begraafplaatsen (of onderdelen daarvan), een lijst die helaas een wat willekeurige indruk maakt; een systematische aanpak ligt hier niet duidelijk aan ten grondslag.

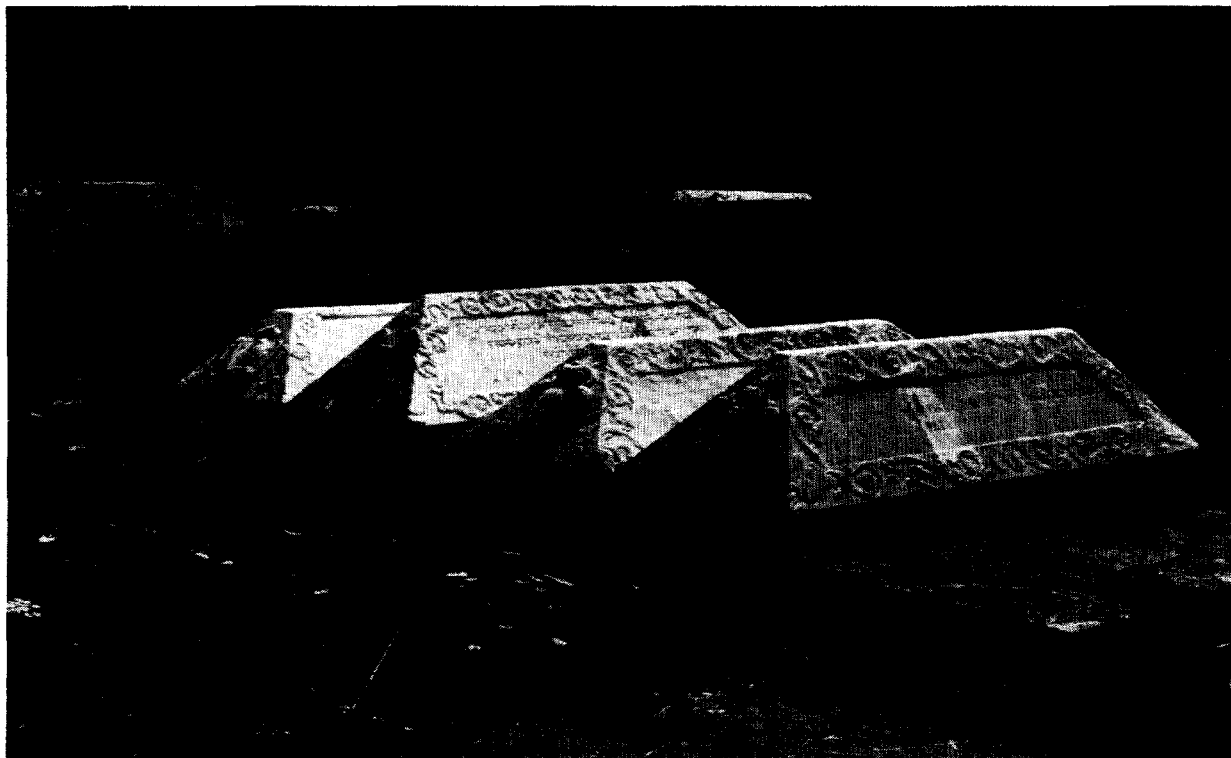
In principe echter kan het Monumenten Inventarisatie Project, qua model, een prima structuur zijn, óók voor inventarisatie van begraafplaatsen en grafmonumenten. In het perspectief van de zojuist gemaakte opmerkingen lijkt de aanpak van een inventarisatie van deze categorie van monumenten in de eerste plaats gebaat met het inbouwen van een soort 'inhaal' operatie, op basis van de financiële middelen die schijnen te zijn vrijgemaakt voor de realisatie van het MIP-plan.

Deze 'inhaal' operatie zal mijns inziens dienen te

bestaan uit drie fasen, waarbij de 3e fase, het veldwerk, volledig binnen de MIP-structuur opgenomen zal kunnen worden en wel binnen de periode van 1 jaar. Binnen de experimentele periode van ½ tot 1 jaar – over fase 1 en 2 – dient regelmatig evaluatie van de aanpak plaats te vinden want 'we hebben nog geen enkel idee waar we over praten' om met de heer De Jong van de Kunsthistorische Afdeling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te spreken. Dit gegeven kan zowel als een argument vóór als tégen een 'inhaal' operatie worden gebruikt, die in aanvang dient te zijn losgekoppeld van het MIP-plan.

Omdat ik mij bewust ben van de discrepantie die soms ontstaat tussen een theoretisch model en de praktijk, wil ik een – naar mijn idee praktisch gericht – gefaseerd inventarisatiemodel ter discussie stellen met ingebouwde toetsingsmomenten. Van gecentraliseerd naar gedecentraliseerd; van overzicht naar inzicht.

Een systematische inventarisatie van begraafplaatsen en grafmonumenten zal in de 1e fase een oriënterend karakter hebben. De volgende werkzaamheden zullen hierin moeten plaatsvinden.

Afb. 3. *Viertal graftombes naar oriëntaals model. Vormgeving en iconografie verwijzen naar een rijk historisch verleden (Oudheidkamer Ouderkerk aan de Amstel).*

Een landelijk gericht en onafhankelijk coördinator (later eventueel tot een van de provinciale inventarisatoren te benoemen) benadert rechtstreeks (of via de Vereniging van Nederlandse Gemeenten) – in aansluiting op de circulaire van WVC – de gemeentelijke instantie die op een aantal concrete vragen antwoord kan geven binnen een termijn van 1 tot 2 maanden. In de provincie Groningen blijkt een dergelijke inventarisatie eens te hebben plaatsgevonden.⁴ Aanvullend kan men in de overige provincies vragen formuleren als:

- naam van alle begraafplaatsen binnen de gemeentegrenzen (zowel algemene, bijzondere als particuliere) en plattegrond (in zover mogelijk) van elk van die begraafplaatsen en kerkhoven; de naam van de beheerder en contactpersoon;
- ook is het van belang te weten of de begraafplaats al dan niet is geïnventariseerd, zo ja, door wie en waar deze informatie te vinden is;
- de urgentie van behoud van bepaalde grafmonumenten, zerken of kerkhoven en begraafplaatsen zelf, kan in deze fase ook in eerste aanzet genoemd worden.

De meer tijdrovende vragen om te beantwoorden, zo-

als de geschiedkundige informatie van de begraafplaats, of er archiefdocumentatie, waar, aanwezig is en verwijzingen naar literatuur krijgen een langere inlevertermijn toebedeeld.

Doel is een index aan te leggen op begraafplaatsen; dit register kan te zijner tijd als basis dienen voor verder onderzoek, hetzij sociaal/cultureel, kunsthistorisch, genealogisch of biologisch/landschappelijk onderzoek. Al deze informatie is te projecteren in het Monumenten Inventarisatie Project, ter aanvulling van de voorgenomen gedecentraliseerde beschrijving van gebieden per provincie.

De 2e fase is als planningsfase al tijdens de 1e fase aan te vangen en deze bestaat uit:

- het samenvoegen van informatie uit de WVC-lijst betreffende beschermde begraafplaatsen (of onderdelen);
- het samenvoegen van informatie van deskundigen, dat wil zeggen het inventariseren van kennis die er al is. Hierbij kan men onder meer denken aan in-

⁴ Uitgevoerd door de Stichting Landschapsonderhoud te Groningen per 21 oktober 1985.

formatie waarover regionale Oudheidkundige Genootschappen beschikken, de Nederlandse Vereniging van Monumentenzorgers, provinciale overheden en de pas opgerichte Stichting tot herstel van zorg rond dood en rustplaats kan in deze een aanvullende functie hebben.

Dit en de volgende activiteiten maken nog steeds deel uit van de 'inhaal' operatie en zijn uit te voeren door de coördinator.

- Het voorbereiden van publikaties is binnen de planningsfase een niet onbelangrijke activiteit teneinde potentiële donateurs en sponsors te kunnen bereiken voor het mede financieren van de uit de inventarisatie onvermijdelijk voortkomende conserveringsprojecten.

Doel is zicht te krijgen op de 'vergeten' zaken van de lijst van WVC van beschermde begraafplaatsen en meer zicht op de urgentie van bescherming.

De 3e fase zal een uitvoerend karakter hebben in de zin van het echte veldwerk. Deze fase zou moeten starten binnen het jaar-experiment en volledig binnen het Monumenten Inventarisatie Project – uit te voeren door de provinciale inventarisatoren, waarvan de coördinator van de 'inhaal' operatie er één zou kunnen zijn. In deze fase zal moeten plaatsvinden:

- het ontwerpen van een inventarisatiekaart en veldformulier; in samenhang daarmee het opstellen van een specifiek idioom.

Doel daarbij is – en dit zou mijns inziens de eerste gerichtheid van het veldwerk moeten zijn – een lijst te kunnen aanleggen van de meest urgente kerkhoven en begraafplaatsen of onderdelen daarvan, teneinde ze te

kunnen voordragen ter bescherming. Ten tweede om door middel van publikaties de aandacht te blijven vestigen op het belang van financiering van herstel en behoud. Een meer algemeen en praktisch doel is uiteindelijk het kunnen formuleren van een referentiekader ter beoordeling van begraafplaatsen en grafmonumenten. De hieruit voortkomende criteria kunnen voor de lokale beheerder ongetwijfeld praktisch van nut zijn.

De taak van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ligt mijns inziens in de eerste plaats om de uitvoering van het Monumenten Inventarisatie Project via de provinciale overheden te coördineren en de uitvoering mogelijk te maken – ook wat betreft de inventarisatie van begraafplaatsen en grafmonumenten.

De Stichting De Terebinth⁵ kan een bijdrage leveren in de praktische uitvoering van fase 1 en 2. Deze kan bestaan uit het ter beschikking stellen van een landelijk coördinator, te financieren vanuit het MIP-plan. Ook kan zij een adviserende rol spelen bij het formuleren van beschermingsvoorstellen. In de praktijk kan zij adviseren in het opzetten van bijvoorbeeld zomerwerkkampen – als eerste aanzet tot herstel van concrete zorg – in overleg met de Vereniging van Monumenten Zorgers en tenslotte kan zij een signaalfunctie gaan vervullen.

Teneinde, vanuit de generale doelstelling, begraafplaatsen – zoals bijvoorbeeld Zorgvlied – en kerkhoven zo effectief mogelijk te kunnen beschermen en er te kunnen stilstaan met de gedachte . . . 'zij liggen daar goed . . . op die zo stille plek waar de natuur nog iets gevangen houdt . . .'.

5 Voor de Stichting De Terebinth zie pag. 239 van dit nummer.

M. NELEMANS*

KERKHOVEN IN DE PROVINCIE GRONINGEN: HUN BETEKENIS EN ONDERHOUD

Een kerkhof is, zoals iedereen weet, een plaats waar doden worden begraven en waar nabestaanden hun familieleden en vrienden kunnen bezoeken. Maar het herbergen van doden is niet de enige functie van kerkhoven. Zij hebben bijvoorbeeld ook een recreatieve betekenis. Men kan ze om verschillende redenen bezoeken: om er rustig te kunnen wandelen in een schaduwrijke omgeving of om zich eens te verdiepen in de inrichting van het terrein, de vorm van de grafstenen of de teksten hierop. Zo zijn er veel mensen die uit genealogische of heraldische belangstelling een begraafplaats bezoeken. In dit artikel worden twee wat minder voor de hand liggende functies die kerkhoven kunnen hebben aan de orde gesteld: de landschappelijke en de biologische. De bespreking van deze beide aspecten zal worden toegespitst op de provincie Groningen. Tenslotte zal kort worden aangegeven hoe in deze provincie kerkhoven die geen bezit zijn van een burgerlijke gemeente, worden opgeknapt.

Ons landschap is grotendeels onder invloed van de mens gevormd. Ook in Groningen is dit heel duidelijk te zien. In het noorden heeft het landschap een open structuur, gekenmerkt door uitgestrekt, deels golvend bouwland met hier en daar een monumentale boerderij omgeven door een windsingel, en kleine dorpen die vaak op een verhoging liggen, met de kerk op het hoogste punt. In de rest van de provincie is de structuur kleinschaliger omdat er meer aaneengesloten beplanting en bebouwing voorkomt. De kloosters hebben een grote rol gespeeld bij de inrichting van dit landschap. Men ging heel praktisch uit van de eisen die wonen en bedrijfsvoering stelden. Allereerst heeft men zich tegen de zee willen beschermen door het aanbrengen van dijken, waardoor men ook zeeklei wist vast te houden. Aanvankelijk konden alleen de hogere (zand)ruggen worden bewoond. Later ging men ook verhogingen aanbrengen waarop de zogenaamde terpdorpen ontstonden die zo karakteristiek zijn voor deze provincie. De dorpen werden onderling verbonden

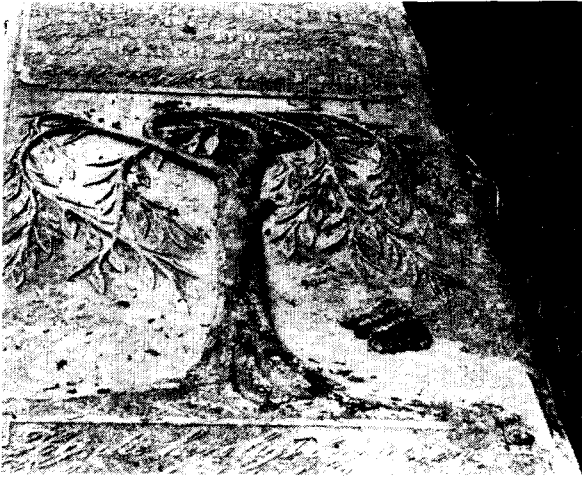
Afb. 1. Achter de boerderij ligt een kerkhof. In het open landschap van verre herkenbaar; landschappelijk en cultuurhistorisch gezien waardevol (foto auteur).

door kronkelende wegen met aan weerszijden beplanting. Zo ontstond een open structuur met puntsgewijze bebouwing en met wegen als lintvormige verbindingen.

Daarnaast heeft men ook vanuit een godsdienstige achtergrond vorm gegeven aan de directe omgeving door de bouw van kerken en de aanleg en inrichting van kerkhoven en begraafplaatsen. Deze zijn in de provincie Groningen zowel om praktische als om godsdienstige redenen vaak bovenop een terp gesitueerd. Een van hun opvallende kenmerken is daardoor dat ze reeds van verre zichtbaar zijn (afb. 1). Ook toen er aparte begraafplaatsen – buiten de bebouwde kom – moesten worden aangelegd, werd hiervoor dikwijls een hoger gelegen terrein uitgezocht. Deze begraafplaatsen zijn eveneens van verre herkenbaar.

De herkenbaarheid wordt mede veroorzaakt door de vorm en de inrichting van het terrein. Zowel kerkhoven als aparte begraafplaatsen zijn meestal rondom begrensd, hetzij door een stenen muur, hetzij door be-

* De auteur is biologe en is als beleidsmedewerker verbonden aan Rijkswaterstaat Directie Groningen. Tevens is zij bestuurslid van de Stichting De Terebinth.

Afb. 2. De treurboom en de vlinder: veel gebruikte symbolen op 19e-eeuwse grafstenen (foto auteur).

planting. De oorspronkelijke reden hiervoor lag in de scheiding die moest worden aangebracht tussen de plaats waar de doden lagen en de buitenwereld. Het moest voor de doden namelijk volstrekt duidelijk zijn dat zij op het kerkhof behoorden te blijven en dat zij niet konden terugkeren naar de levenden. Om echter hun verblijf zo aangenaam mogelijk te maken werd wel een mooie hof met veel groen aangelegd. In Groningen zijn de meeste kerkhoven omgeven door een haag, soms met bomen erin. Hierdoor is in deze provincie het beeld ontstaan van kleine, groene plaatsen in een open landschap waarin deze als beeldbepalende elementen functioneren. Landschappelijk zijn deze groene plaatsen zeer waardevol, omdat zij zo'n duidelijke herinnering oproepen aan het verleden en een cultuurhistorische en een recreatieve betekenis hebben.

De biologische betekenis van kerkhoven wordt in deze tijd steeds belangrijker. Van de veelomvattende term 'biologisch' zijn in dit kader vooral de dendrologische en oecologische aspecten van belang. Wanneer een terrein van dendrologische betekenis is, wordt hiermee bedoeld dat er bomen aanwezig zijn die hetzij wegens hun soort, hetzij wegens hun verschijningsvorm van bijzonder belang zijn. Op kerkhoven staan vaak bomen die van meer dan gewone betekenis zijn (tenslotte is iedere boom belangrijk). Dit komt allereerst door de soorten die er bij de inrichting zijn gebruikt. Zo begon men in de 19e eeuw met het aanplanten van bomen met een symbolische betekenis. Hieronder vallen de bekende treurbomen (afb. 2), maar ook de taxus, vroeger gewijd aan de godin van de onderwereld en nu gezien als een teken van zege over het

vergankelijke leven. Ook educatieve en esthetische motieven speelden bij de keuze van bomen een rol. Daarvoor werden vaak niet-inheemse soorten gebruikt. Er zijn dan ook vele kerkhoven in Nederland – in de provincie Groningen echter minder dan elders – waar men een bijzondere verzameling exotische bomen kan aantreffen. Op de Oosterbegraafplaats in Amsterdam bijvoorbeeld is een schitterende verzameling bijzondere boomsoorten te vinden, een nalatenschap van de architect L. A. Springer.

Het gebruiken van exotisch materiaal was niet alleen een typisch Nederlandse gewoonte. Zo werd in Engeland in het midden van de vorige eeuw bij de inrichting van begraafplaatsen expliciet de opdracht gegeven om veel bijzondere en verschillende boomsoorten te gebruiken: een educatief doel, zowel voor de hovenier en zijn leerlingen als voor het publiek.

Naast de dendrologische variëteit kan ook de verschijningsvorm belangrijk zijn, dat wil zeggen de ouderdom en de vorm waarin de bomen zich hebben kunnen ontwikkelen (afb. 3, 4). Kerkhoven hebben voor bomen vaak gunstige groeimogelijkheden. Door de lage verkeersdruk – er rijden weinig auto's – treedt er nauwelijks verdichting van de bodem op en blijft de zuurstofvoorziening voor de wortels voldoende. En door de afwezigheid van woonhuizen dichtbij het kerkhof hoeven de bomen niet voortijdig te worden omgezaagd, opgesnoeid of anderszins in hun normale groeivorm belemmerd. Door een redelijk ongestoorde ontwikkeling kunnen bomen op kerkhoven een hoge ouderdom bereiken, waardoor zij bovendien weer een grotere oecologische betekenis krijgen. Met het woord oecologisch wordt bedoeld op het samenspel van alle factoren die bepalen of een soort ergens voorkomt en in welke aantallen.

Oudere bomen geven over het algemeen meer voedsel en meer nest- en schuilgelegenheid aan zowel laag als hoog ontwikkelde organismen dan jongere bomen. Op oudere bomen komen veel meer insecten, schimmels, korstmossen en mossen voor en er broeden meer vogelsoorten dan in jongere exemplaren van dezelfde soort. Dat oudere bomen meer insecten herbergen komt onder andere doordat de bast veel meer structuur heeft (waardoor ook mossen en dergelijke meer houvast en groeimogelijkheden krijgen) en door de aanwezigheid van dood hout. Daarin leven specifieke insecten die niet in levend hout voorkomen. Insectenetende vogels komen in oudere bomen beter aan hun trekken en in dood hout kan gemakkelijker worden genesteld, bijvoorbeeld door de specht. De hier ruw geschetste oecologische samenhang geldt niet alleen voor bomen op kerkhoven. Maar oudere beplanting die minder wordt gesnoeid blijft wel een typisch kenmerk van kerkhoven.

Een wat minder voor de hand liggende oecologische

Afb. 3. Bomen kunnen op begraafplaatsen vaak ongestoord groeien en daardoor een grote omvang en hoogte bereiken (foto auteur).

Afb. 4. Grote bomen op een kerkhof zijn sterk sfeerbepalend en verhogen de recreatieve en biologische waarde van het terrein (foto auteur).

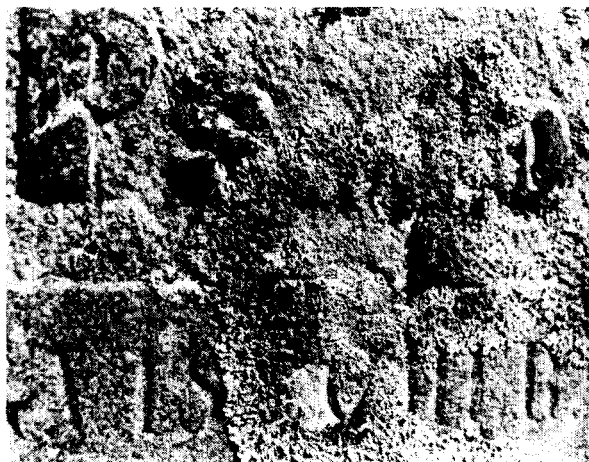
factor van betekenis wordt gevormd door de vele steensoorten die op een kerkhof vanzelfsprekend aanwezig zijn (afb. 5, 6). Op stenen groeien na verloop van tijd mossen en korstmossen (een korstmos is een symbiose tussen een schimmel en een alg). Menig genealoog zal al dan niet mopperend grafstenen hebben schoongemaakt om de teksten te kunnen ontcijferen. Toch is dat schoonmaken vanuit een biologisch standpunt gezien jammer. Grafstenen hebben een eigen vegetatie, afhankelijk van de gebruikte steensoort. Er zijn bijvoorbeeld mossoorten die alleen op bepaalde kerkhoven worden aangetroffen, omdat daar specifieke steensoorten voorkomen. Hetzelfde geldt voor mossen, muurvarens en andere planten die op oud muurwerk groeien. De samenstelling van oud cement scheidt soms een milieu dat buiten dit oud metselwerk nauwelijks meer aanwezig is. Het is daarom wenselijk om, voordat men overgaat tot het schoonmaken van grafstenen en muren, eerst de soorten vegetatie vast te stellen. Betreft het zeldzame soorten, dan verdient het aanbeveling naar andere oplossingen te zoeken.

De rust die er op kerkhoven heerst is een volgende belangrijke factor die aandacht verdient. Vooral voor vogels en kleine zoogdieren maakt deze rust dat er verhoudingsgewijs meer soorten en hogere aantallen op kerkhoven voorkomen dan op vergelijkbare andere terreinen. Kerkhoven zijn in een tijd waarin bebouwing en verkeer nog steeds toenemen, als oasen van rust te beschouwen. Ook vanuit een andere hoek bekeken zijn kerkhoven oasen, in de zin van eilanden in de woestijn. Dit geldt met name voor open provincies zoals Groningen, waar zij als groene plekken in het verder open landschap opvallen.

In een open landschap kunnen aan bos of beplanting gebonden diersoorten niet voorkomen. Kerkhoven – groene beplantingselementen – blijken juist voor deze soorten als tijdelijk toevluchtsoord te kunnen dienen. Dit gebeurt tijdens de trek van sommige vogelsoorten, of wanneer een naburig bos of bosje is gekapt, of wanneer een hele wegbeplanting wordt opgeruimd ten behoeve van een verbreding. Het is aangetoond dat dit niet alleen voor vogels maar ook voor bepaalde insectensoorten geldt.

Omdat het Groninger landschap zo'n open structuur heeft, is elke beplanting, elke boom voor deze provincie waardevoller dan voor bijvoorbeeld de Veluwe. Omdat nog steeds niet alle bomen, zeker niet wanneer men ze individueel bekijkt, naar waarde worden geschat, verdienen kerkhoven met hun beplanting extra aandacht.

Over het onderhoud van Groningse kerkhoven kan het volgende worden opgemerkt. De provincie telt ruim 250 begraafplaatsen, waarvan ongeveer de helft in bezit is van de burgerlijke gemeente. Het onderhoud ervan wordt door de overheid verzorgd. Bij par-

Afb. 5. Korstmossen op een grafsteen. De weelderige bedekking duidt op een langdurige, ongestoorde groei (foto auteur).

ticuliere kerkhoven ligt dit anders. Het onderhoud wordt hier in principe door de eigen lidmaten verzorgd en in geval van familiekerkhoven door de familie. Dit is lang niet altijd mogelijk. Door de vermindering van actieve lidmaten en door gebrek aan financiën wordt het onderhoud van particuliere begraafplaatsen een steeds nijpender probleem.

De Stichting Landschapsonderhoud Groningen (SLG)¹, een particuliere organisatie die door het ministerie van Landbouw en Visserij wordt gesubsidieerd, verricht op dit terrein de laatste jaren goede diensten. Onder leiding van een betaalde kracht knappen vrijwilligers voor een gering bedrag kerkhoven weer op. Dit onderhoud kan de hele beplanting betreffen, maar ook het herstel van grafstenen, al is het maar dat zij weer rechtop worden gezet. Dit alles gebeurt in overleg met de eigenaar. De SLG hanteert daarbij als uitgangspunten: het herstel van de cultuurhistorische waarden van het terrein, het wegwerken van het achterstallig onderhoud van de beplanting en indien mogelijk het versterken van de biologische waarden. De SLG heeft dit jaar subsidie gekregen om in het kader van de opleiding landschapbouw tien werkeloze jongeren gedurende twee jaar achterstallig onderhoud op kerkhoven te laten verrichten. Deze op-

Afb. 6. Verschillende soorten korstmossen op een grafzerk. Elke steensoort kent zijn eigen korstmossensamenstelling (foto auteur).

leiding is landelijk erkend en werkt samen met de bosbouwpraktijkschool te Arnhem en het arbeidsbureau Groningen.

Iedereen die wil opkomen voor het behoud en onderhoud van kerkhoven in zijn of haar omgeving, zou kunnen proberen medewerking te krijgen bij de provinciale organisaties voor landschapsonderhoud. Men kan voor informatie ook terecht bij de SLG of bij de Stichting De Terebinth.

¹ Stichting Landschapsonderhoud Groningen, Ossenmarkt 6a, 9712 NZ Groningen, tel. 050-126705.

M. L. STOKROOS*

FUNERAIR GIETIJZER

ENIGE OPMERKINGEN OVER DE PRODUKTIE VAN NERING BÖGEL EN ENTHOVEN

'Even buiten het dorp vindt men eene fraaije begraafplaats, welke in het jaar 1829 geheel nieuw is aangelegd en waarop in het jaar 1838 een gegoten ijzeren gedenkteeken is opgericht ter nagedachtenis van den leraar Bernhard Everwijn Christiaan van Niel, (. . .) Dit gedenkteeken is geheel bekostigd uit vrijwillige bijdragen der gemeente en van eenige zijner bijzondere vrienden', aldus Van der Aa.¹

Bovenstaand citaat dat betrekking heeft op de begraafplaats in Vaassen is in een aantal opzichten illustratief. Allereerst worden we geconfronteerd met een nieuwe wijze van begraven, namelijk op zogenaamde buitenbegraafplaatsen. Tot het begin van de 19e eeuw was het gebruikelijk dat de gegoeden in kerken werden bijgezet. Hoewel in de 18e eeuw al stemmen waren opgegaan om aan dit gebruik een einde te maken, duurde het tot het derde decennium van de vorige eeuw voordat op grote schaal begraafplaatsen buiten de bebouwde kom werden aangelegd. Verder wordt melding gemaakt van het bijzondere karakter van het gedenkteeken, namelijk gegoten ijzer. Tot slot worden we geïnformeerd over het gebruik dat nabestaanden of derden fondsen bijeen brachten om een grafteken te kunnen bekostigen.

Een bezoek aan de betreffende begraafplaats wees uit dat het gegoten grafteken inmiddels is vervangen door een stenen exemplaar. De grafrechten kunnen van lange duur zijn, de grafbedekking blijkbaar niet. Het gietijzeren grafteken van Van Niel is niet het enige dat verdween. Uit inventarisaties is gebleken dat er in ons land nog een vijftigtal van dergelijke graftekens bewaard is gebleven. De bouwtechnische staat waarin vele van deze — uit losse platen bestaande — constructies verkeren maakt het aannemelijk dat binnen enkele decennia dit aantal aanmerkelijk zal zijn verminderd, tenzij herstel ter hand zal worden genomen.

De toepassing van gietijzer als vorm van grafbedekking beperkt zich niet alleen tot het reeds genoemde ruimtelijke 'ijzeren gedenkteeken'. Naast deze vorm

komen nog vlakke vormen voor zoals de liggende en staande zerk. Het gietijzeren grafkruis behoort hiertoe. Verder zijn er nog gegoten hekwerken die rondom het graf werden geplaatst.²

Achtergronden

Hoewel gegoten grafplaten in het buitenland vanaf het begin van de 16e eeuw werden toegepast, zou het tot de laatste decennia van de 18e eeuw duren voordat ontwikkelingen in Pruisen een bloeiperiode van het gietijzeren grafteken zouden inluiden. Van groot belang was de stichting van de Koninklijke Gieterijen in Gleiwitz en Berlijn. Berlijn was als vestigingsplaats voor een gieterij niet voor de hand liggend, maar de afzetmogelijkheden en de beschikbaarheid van goede beeldhouwers waren doorslaggevend. Vanaf 1805 leverde de Koninklijke IJzergieterij te Berlijn allerlei gietwerk van uitzonderlijke kwaliteit. Kunstenaars als Schinkel, Tieck en Rauch hebben veel daartoe bijgedragen. In de dertiger jaren was de grote bloeitijd van het bedrijf als producent van siergieterwerk voorbij. Nadat een grote brand in 1848 veel modellen had vernield werd in 1873 het bedrijf gesloten.

Na de beëindiging van de oorlogen tegen Napoleon kwamen de gegoten gedenktekens en graftekens in zwang en werden vaak in opdracht van derden geplaatst. In elk geval produkten om trots op te zijn, zoals we kunnen opmaken uit het feit dat ze regelmatig voorkwamen op de gegoten nieuwwjaarskaarten die in de periode 1805-1848 aan relaties werden verzonden. Een goed overzicht van de geleverde monumenten geven de 9 afleveringen van de *Magazins von Ab bildungen der Gusswaren aus der Kgl. Eisengiesserei zu Berlin* die tussen 1815 en 1836 werden uitgegeven.³

1 A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem 1848, XI, 493-494.

2 M. L. Stokroos, 'Gietijzeren graftekens in Nederland', *Spiegel Historiae* 16 (1981), 589-599.

3 H. Straube, 'Eisenguss und Grabmalkunst', *Mitteilungen des Rheinischen Vereins für Denkmalpflege und Heimatschutz* 11 (1917), 62-85; E. Schmidt, *Der preussische Eisenkunstguss*, Berlin 1981, 137-153.

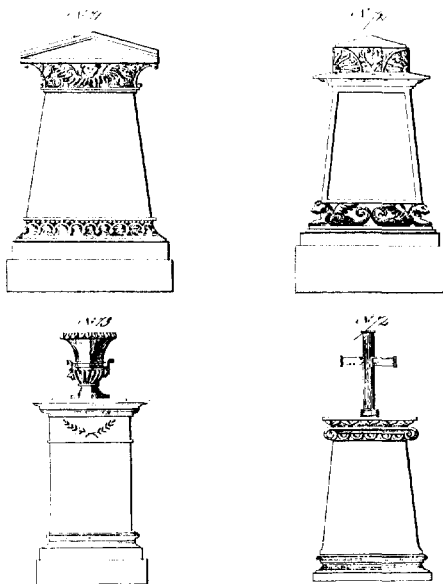
* De auteur is verbonden aan het Bureau Monumentenzorg Amsterdam. Hij heeft reeds verscheidene publikaties over 'funerair gietijzer' en 19e-eeuwse bouwmaterialen op zijn naam staan.

Afb. 1. Het oudste grafteken van de Deventer IJzergieterij. Monument voor Johanna Margaretha de Beveren die in 1828 overleed. Zuider Begraafplaats Groningen (foto auteur, 1979).

Afb. 3. Het grafteken voor mr. Cornelis Jan Wouter Nahuys op de voormalige begraafplaats Zuylen der Nederlands Hervormde gemeente aan de Haagweg te Breda (foto auteur, 1979).

Afb. 2. Grafteken uit het assortiment van de Deventer IJzergieterij die resp. f 165,—, f 165,—, f 120,— en f 100,— kosten (uit: Over het gebruik van het gegoten ijzer, Deventer 1834, aanwezig in KIVI collectie TU Delft).

De funeraire productie van Nering Bögel te Deventer

De ontwikkelingen in Pruisen moeten Johan Laurents Nering Bögel, die in 1826 de ijzergieterij in Deventer had gekocht, niet zijn ontgaan.⁴ Op de Zuider Begraafplaats in de stad Groningen staat een van de oudste gietijzeren graftekens die de Deventer IJzergieterij heeft geleverd. Het nog in redelijke staat verkerende monument voor mevrouw J.M. de Beveren werd in 1828 geplaatst (afb. 1).

De in 1834 uitgegeven catalogus 'Over het gebruik van het gegoten ijzer' bevat een groot aantal modellen van graftekens die men bij de onderneming kon bestellen⁵ (afb. 2). In totaal 32 verschillende exemplaren, waarvan de prijzen varieerden van f 30,— tot f 1200,—. Een vergelijking met de door de Berlijnse IJzergieterij uitgegeven modelboeken en afbeeldingen op de nieuwjaarskaarten toont aan dat Nering Bögel zich duidelijk liet inspireren door Berlijn.

4 Voor een overzicht van onder meer de funeraire productie wordt verwezen naar B. Kapsenberg, *Uit ijzer gegoten*, Zutphen 1982.

5 *Over het gebruik van het gegoten ijzer*, Deventer 1834, K.I.V.I. collectie Technische Universiteit Delft.

In Pruisen was het gebruikelijk dat de houten modellen die bij het maken van de gietvormen nodig waren, tussen de verschillende ijzergieterijen werden uitgewisseld. Of Nering Bögel hierbij betrokken is geweest valt niet meer te achterhalen. De in de catalogus weergegeven graftekens zijn vaak gebrekkig getekend. Het perspectief klopt vaak niet en uit de afbeelding is vaak niet op te maken of het om een ruimtelijk grafteken gaat dan wel om een vlak exemplaar. Prijsvergelijking doet vermoeden dat van de 32 exemplaren er 11 geweest zijn die vlak waren. Het gaat dan om een categorie waarvan de prijs onder de f 50,— lag.

In ons land zijn slechts een paar graftekens bekend die voorzien zijn van het fabrieksmerk GIETERIJ TE DEVENTER, andere exemplaren kunnen echter om een aantal redenen worden toegeschreven aan de gieterij. Voor zover bekend waren er in de eerste helft van de 19e eeuw in ons land geen andere gieterijen die dergelijke produkten in hun assortiment hadden. Een zorgvuldige vergelijking tussen de geïnventariseerde objecten en de in de catalogus voorkomende graftekens levert aanwijzingen op om de Deventer herkomst aannemelijk te maken. Het onderling vergelijken van profileringen en toegepaste doodssymboliek is van groot belang.

Opvallend is dat veel graftekens maar een beperkte overeenkomst vertonen met de afbeeldingen in de catalogus. Enerzijds hangt dit samen met de gebrekkige manier van weergeven, anderzijds konden afnemers bepaalde wensen kenbaar maken bij hun bestellingen. Het komt voor dat het onderstuk van het ene grafteken werd samengevoegd met het bovenstuk van een ander model. Vooral in de versieringen kon met eigen inzichten rekening worden gehouden. Hierbij is de rol van de modelmaker/beeldhouwer belangrijk. In een aantal gevallen zijn hieromtrent nadere gegevens bekend. Zoals bijvoorbeeld ten aanzien van het door Nering Bögel geleverde grafteken voor Cornelis Jan Wouter Nahuys in Breda (afb. 3). In de *Bredasche Courant* van 7 en 8 juli 1833 lezen we dat het grafteken enigszins grof van stijl is 'maar met zorg bewerkt na eene fraaye teekening van de Heer P. Huysers'. Te oordelen naar het reliëf op het grafteken heeft de architect zijn werk goed gedaan. Wie het feitelijke beeldhouwwerk heeft gedaan wordt verder niet vermeld.

Meer duidelijkheid over de betrokkenheid van een beeldhouwer bij de specifieke vormgeving van de Deventer produkten heeft betrekking op de periode 1840-1860. In 1842 werd door de gieterij het grafteken voor Thomas Ainsworth gegoten naar ontwerp van E.S. Heijninx uit Amsterdam. Het beeldhouwwerk werd verzorgd door een zekere G. van Poorten.⁶ Gerhardus van Poorten werd in 1804 in Deventer geboren en overleed aldaar in 1874.⁷ In 1858 blijkt hij nog

steeds 'het beeld en ornamentwerk voor Nering Bögel' te verzorgen.⁸ Het is niet uitgesloten, gezien zijn leeftijd, dat hij ook vóór die periode voor de fabriek opdrachten heeft uitgevoerd en als zodanig mede vorm heeft gegeven aan tal van graftekens.

Kennelijk een traditie van vader op zoon: Wilhelmus Gerhardus (1835-1905) ontwierp in 1898 het beeldwerk voor de onlangs in Deventer herbouwde Wilhelminafontein waarvoor het gietwerk ook door Nering Bögel werd verzorgd.⁹

Het is uiteraard niet meer te achterhalen in hoeverre de graftekens van Nering Bögel een 'succes' waren. Uit de periode tot 1850 zijn 16 monumenten bekend waarvan er 13 in de periode 1830-1839 werden geplaatst. Dit betrekkelijk grote aantal is opmerkelijk. Het is de periode van de Belgische opstand en het gebruik van het gegoten ijzeren grafteken kan mogelijk samen hangen met de heersende nationale gevoelens. Het is verleidelijk een vergelijking te maken met de situatie in Pruisen toen na de oorlogen talrijke gietijzeren gedenktekens werden opgericht: *Es versinnbildlichte gut die harte, eisrne Zeit, aus welcher nur Eisen und Standhaftigkeit hatten retten können.*¹⁰

In de tweede helft van de vorige eeuw is de tijd van het ruimtelijke grafteken geenszins voorbij. Wel komt er een nieuw type bij: de vlakke grafplaat, staand of liggend.

Nieuwe gieterijen begaven zich op de markt. Die van Ten Oever en Koning uit Martenshoek heeft zijn sporen duidelijk nagelaten op de begraafplaatsen en kerkhoven in Groningen.¹¹ In Drenthe weet de Asser IJzergieterij zich van een goede afzet te verzekeren.¹² Het gietijzer rondom de kerk in Hoog Keppel verraadt de nabijheid van de gieterij van Van der Horst en Aberson. Ook grote ondernemingen als Enthoven en De Prins van Oranje uit 's-Gravenhage pikken een graantje mee. De laatste twee hebben zich vooral toegelegd op de productie van hekwerken en zogenaamde rouwattributen. Voor zover bekend heeft De Prins van Oranje geen grafmonumenten geleverd. Van Enthoven resteren nog twee exemplaren.

6 F. W. W. H. van Coevorden e.a., *Goor en Thomas Ainsworth*, Goor 1983, 41.

7 Mededeling Gemeentelijke Archiefdienst Deventer (Mr. H. J. Nalis).

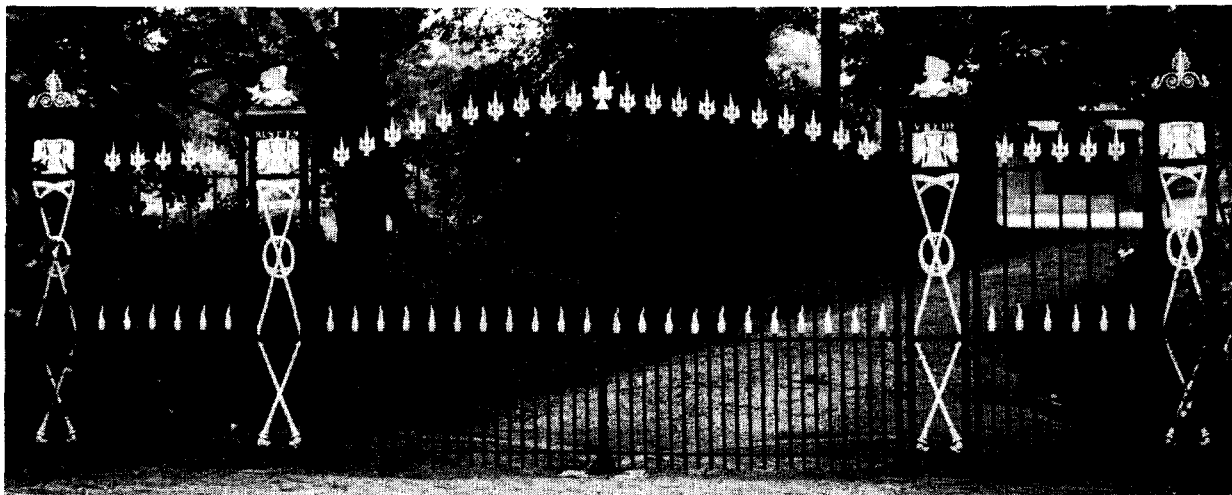
8 *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid* 21 (1858), 113-114.

9 Mededeling Gemeentelijke Archiefdienst Deventer (Mr. H. J. Nalis).

10 H. Straube (zie noot 3), 71.

11 M. L. Stokroos, 'Gietijzeren graftekens in de provincie Groningen', *Groninger kerken* 2 (1985), 4-13; M. L. Stokroos, 'Gietijzeren graftekens in de provincie Groningen', *Groninger kerken* 3 (1986), 16-17.

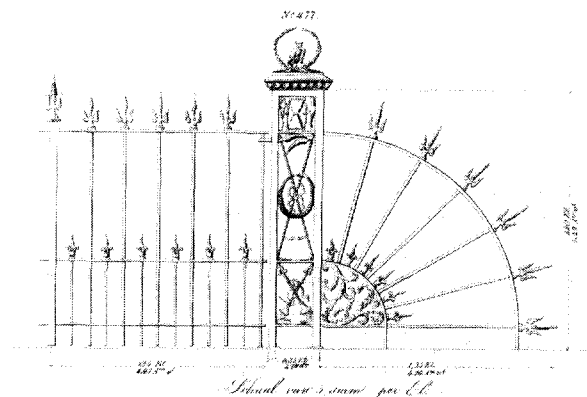
12 M. L. Stokroos, 'De Asser IJzergieterij als producent van funerair gietijzer', *Monumenten in Drenthe I*, Assen 1985, 145-161.

Afb. 4. Toegangshek algemene begraafplaats te Schagen. L. I. Enthoven & Co, 2e helft 19e eeuw (foto auteur, 1979).

Afb. 5. Toegangshek tot de algemene begraafplaats te Delden. L. I. Enthoven & Co, 2e helft 19e eeuw (foto auteur, 1981).

Afb. 6. Folio 58 uit het modelboek van L. I. Enthoven & Co (verz. Gemeentearchief 's-Gravenhage).

De funeraire productie van L. I. Enthoven en Co te 's-Gravenhage

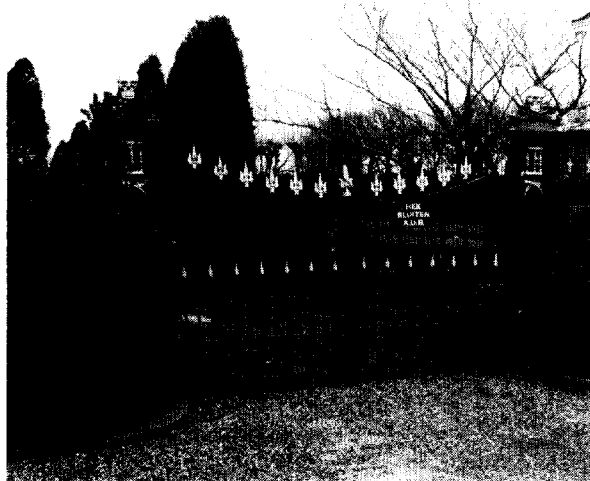
In 1824 legden B. L. Maritz en L. I. Enthoven de grondslag voor een onderneming die later zou uitgroeien tot de bekende ijzergieterij L. I. Enthoven en Co. Tot 1848 bleef de samenwerking tussen beide heren bestaan waarna Enthoven de onderneming onder eigen naam voortzette.¹³ Het 'album' van de fabriek geeft een goede indruk van het gevarieerde assortiment dat de onderneming kon leveren. Dit modelboek bevat ongeveer 180 folio's en er zijn zowel losbladige als gebonden versies van bewaard gebleven.¹⁴ Het merendeel van de folio's moet reeds vóór 1870 zijn uitgegeven.

De toegangshekken tot begraafplaatsen en kerkhoven

Tijdens het veldwerk wordt men geconfronteerd met producten die in veel gevallen niet zijn voorzien van een fabrieksmerk. Vergelijking tussen de afbeeldingen in het modelboek en het uiteindelijke resultaat is beperkt gezien de gebrekkige manier waarop de producten vaak werden weergegeven en daarenboven nog werden aangepast aan de persoonlijke wensen van de

13 J. J. Havelaar, 'De firma L. J. Enthoven & Co, fabrikanten te 's-Hage: een schets van haar "Haagse" jaren', *Industriële archeologie* 4 (1984), 181-193; M. L. Stokroos, *Gietijzer in Nederland*, Amsterdam 1984, 19-20.

14 Modelboeken van Enthoven zijn onder meer te raadplegen in het gemeentearchief van 's-Gravenhage en de bibliotheek van het Rijksmuseum te Amsterdam.

Afb. 7. Toegangshek tot de algemene begraafplaats te Aarlanderveen. L. I. Enthoven & Co, 2e helft 19e eeuw (foto auteur, 1984).

Afb. 8. Toegangshek tot het kerkhof te Nieuw Scheemda. L. I. Enthoven & Co, 1897 (foto auteur, 1984).

opdrachtgever. Het is dan van groot belang een gemerkt exemplaar te vinden dat verder onderzoek mogelijk maakt. Bij toegangshekken tot begraafplaatsen en kerkhoven wil dat nog wel eens lukken.

Vlak naast de spoorlijn in Schagen staat een fraai hekwerk (afb. 4) dat gemerkt blijkt te zijn op de slotkast: ENTHOVEN EN CO 'S-HAGE. Op de zwart geschilderde hekposten staat RUST IN VREDE en verder zijn er in wit uitgevoerde staartbijtende slangen, vliegende zandlopers, vlinders en gekeerde toortsen in het ontwerp verwerkt. De spijlen zijn van smeedijzer waarop gietijzeren pieken zijn gemonteerd. De deuren zijn eveneens van smeedijzer, dit in tegenstelling tot sommige toegangshekken van Nering Bögel waarbij ook de deuren in het kwetsbare gietijzer werden uitgevoerd. De in het hek verwerkte doodsattributen, de vormgeving van de slotkast kunnen ons echter verder helpen met de determinatie van andere funeraire produkten van de onderneming.

Komt het toegangshek in Schagen als zodanig niet voor in het modelboek van Enthoven, het hekwerk in Delden daarentegen vertoont grote gelijkenis met het aangeboden op folio 58 nr. 477 (afb. 5, 6). Alleen de bekroning van de posten is anders: een doodslamp in plaats van een uiltje.

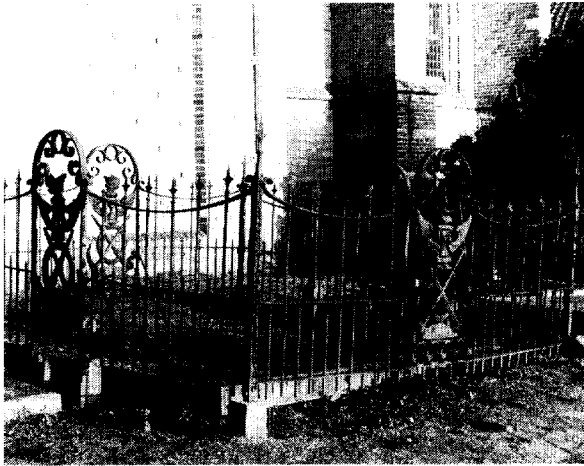
In het Zeeuwse Noordgouwe treffen we een toegangshek aan dat wordt afgebeeld op folio 60 nr. 483. Een vergelijking tussen de afbeelding en de feitelijke uitvoering toont de eenvoud aan waarmee het hekwerk in het modelboek is weergegeven. Ook het toegangshek in Baarn lijkt veel op dit ontwerp, zij het dat de doodssymboliek achterwege is gelaten. Op de slot-

kast komt weer de naam van Enthoven voor. Het is afgebeeld op folio 56 nr. 471. Minder bescheiden is het toegangshek naar het kleine begraafplaatsje te Aarlanderveen (afb. 7). De vliegende zandlopers en de pieken herinneren ons aan die in Schagen. De slotkast heeft een bekende vorm; het fabrieksmerk daarentegen ontbreekt.

In de voorgaande gevallen is in zekere zin sprake van een fabrieksontwerp. Er komen variaties voor; het karakteristieke van Enthoven blijft echter bewaard. Andere toegangshekken hebben – door de afwezigheid van hekposten – een voorkomen dat nauwelijks herinneringen oproept aan de uitvoering die we van Enthoven gewend zijn. Dergelijke exemplaren staan bijvoorbeeld in Eenrum en Nieuw Scheemda. Op de hoofdbalusters komt het fabrieksmerk voor: PLETTERIJ DEN HAAG. In Eenrum zijn in de toegangsdeuren twee vliegende zandlopers aangebracht. Het hek in Nieuw Scheemda, dat uit 1897 dateert, is afgebeeld op folio 59 nr. 482 (afb. 8).

De rouwattributen

Een gang langs de vaderlandse rustplaatsen wekt de indruk dat het funeraire erfgoed van de gieterij vooral bestaat uit toegangshekken. Het kleinere werk in de vorm van zogenaamde rouwattributen laat zich echter ook opsporen. De vlinders die op het hek in Schagen prijken zijn door hun specifieke uitvoering een goede gids bij verder onderzoek. Soms wordt de vlinder los toegepast maar meestal vormt zij een onderdeel van een ensemble zoals weergegeven op folio 135 nr. 2132.

Afb. 9. Graf van de familie Valkis (bijzettingen in 1858, 1862, 1875 en 1893) op het kerkhof te Ophemert. Rouwatriebuten van L.I. Enthoven & Co verwerkt in smeedijzeren grafhek (foto auteur, 1980).

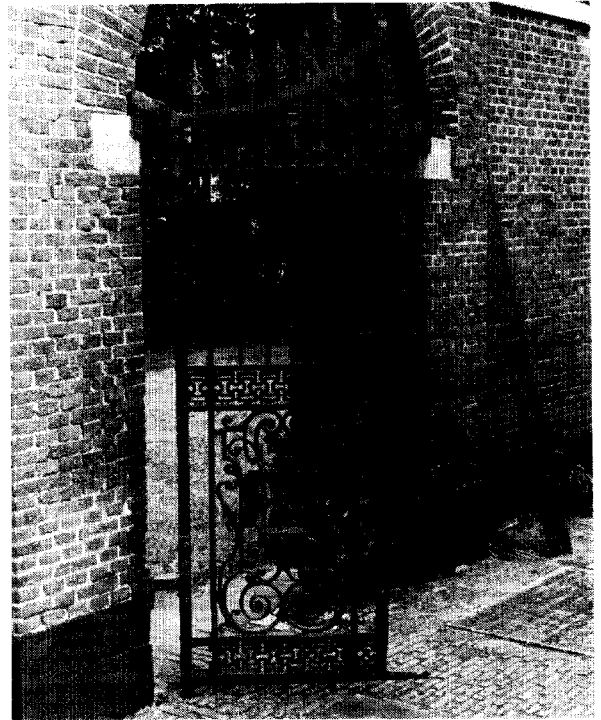
Een voorbeeld van dit ensemble is te zien op de begraafplaats Zorgvlied in Amsterdam. In het Betuwse Ophemert is hetzelfde ensemble verwerkt in een gesmeed hekwerk (afb. 9). De gekeerde toortsen komen als paar voor. De ene keer ondersteunen ze kettingen, de andere keer sieren ze de gevel van bouwwerken op de begraafplaats. In Gorcum zijn ze aangebracht op de gietijzeren deur van een grafkelder waarop tevens de naam is vermeld van de gietery. Een fraaie toepassing van de bekende vliegende zandloper is te vinden op de toegangsdeur tot de begraafplaats Ter Navolging in Scheveningen (afb. 10). Het betreft hier een onderdeel dat is afgebeeld op folio 85 nr. 703a (afb. 11). Op dezelfde begraafplaats treffen we een ensemble aan dat gevormd wordt door twee gekruiste zeisen en een staartbijtende slang en voorkomt op folio 96 nr. 837.

Een veel gebruikt ensemble is dat van gekruiste zeisen en de staartbijtende slang te midden waarvan een vliegende zandloper is geplaatst. Op de oude begraafplaats in Naarden komen we er nog ettelijke tegen. Een ensemble dat ook door de Asser IJzergietery werd toegepast.¹⁵

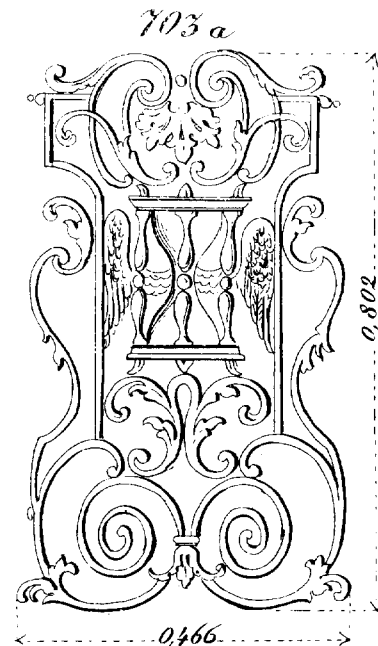
De hekwerken

Een bekende verschijning zijn de gietijzeren en smeedijzeren hekjes op de begraafplaatsen. Veel is inmid-

¹⁵ M.L. Stokroos, 'De Asser IJzergietery als producent van funerair gietijzer', *Monumenten in Drenthe I*, Assen 1985, 157-158.

Afb. 10. Smeedijzeren toegangshek met gegoten delen van L.I. Enthoven & Co op de begraafplaats Ter Navolging te Scheveningen, 2e helft 19e eeuw (foto auteur, 1979).

Afb. 11. Folio 85 uit het modelboek van L.I. Enthoven & Co (verz. Gemeentearchief 's-Gravenhage).

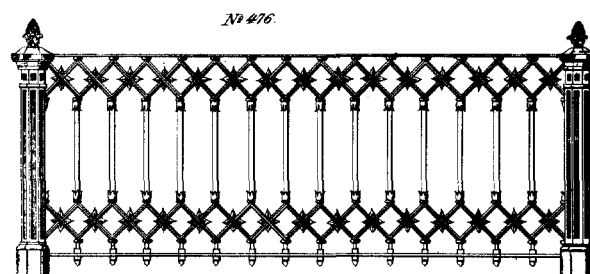

Afb. 12. Graf voor Modell, Wijne en Dröge (bijzettingen 1871, 1878 en 1902) op de Zuider Begraafplaats te Groningen. Gietijzeren grafhek van L. I. Enthoven & Co volgens folio 57, nr. 476 (foto auteur, 1986).

dels opgeruimd en zal nog worden opgeruimd. Tussen gietijzeren hoekstijlen werden gegoten elementen aangebracht. Deze werden in bepaalde afmetingen geleverd en ter plekke samengevoegd tot hekvakken, waarbij smeedijzeren liggers het verband vormden. Het modelboek van Enthoven bood legio mogelijkheden voor de plaatselijke smid om er iets fraais van te maken. Veelvuldiger kwamen echter de grafhekwerken voor waarbij alleen de hoekstijlen waren gegoten en de hekvakken werden samengesteld door toepassing van smeedijzer. De spijlen werden al dan niet voorzien van gietijzeren pieken. Tegen deze spijlen konden naar believen rouwattributen worden aangebracht. Bij de constructie werden ijzeren pennetjes gebruikt. Roestvorming van zowel de gebruikte pennetjes als het verwerkte smeedijzeren regelwerk leidde er vaak toe dat de hekwerken als gevolg van achterstallig onderhoud uit elkaar barstten. Desondanks zijn er op onze rustplaatsen nog hekwerken van Enthoven te bewonderen (afb. 12, 13).

Graftekens

In het modelboek van Enthoven komt op folio 135 onder nr. 2129 een grafteken voor. In tegenstelling tot het modelboek van Nering Bögel is het aantal afgebeelde graftekens beperkt. Het accent is duidelijk komen te liggen op de zogenaamde rouwattributen en grafhekwerken. In Bolsward staat op de begraafplaats ter nagedachtenis van Willem Ulkes de Jong (overleden in 1890) het betreffende grafteken. Het is gesig-

Schaal van 5 dwim per El

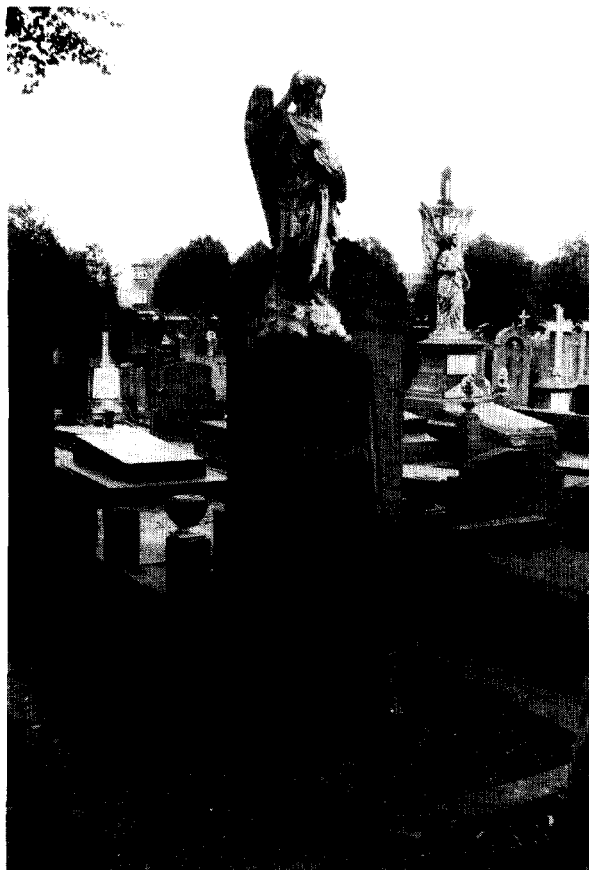
Afb. 13. Folio 57 uit het modelboek van L. I. Enthoven & Co (verz. Gemeentearchief 's-Gravenhage).

neerd. Blijkens het opschrift was het een huldeblijk van de vereniging Schuttevaer waarvan de overledene vele jaren voorzitter is geweest. Het grafteken bestaat uit vier platen die op de hoeken zijn samengevoegd. Het geheel wordt afgedekt door een hoed waarop typisch nautische symbolen als anker, drietand en wimpel. Aan de achterzijde is een tableau aangebracht van een zeilend schip.

Een piëdestal van een gietijzeren kruis afgebeeld op folio 97 nr. 843 vormde het uitgangspunt voor het eenvoudige grafteken voor Gerard Pieter Servatius (overleden in 1860) en Catharina Maria van Bulderen (overleden in 1872) in Assen. Het fabrieksmerk in de vorm van een gegoten plaatje is gebroken; alleen de naam 'S-GRAVENHAGE komt nog voor. Sterren en lauwerkransen zijn de enige versierende elementen. Het geheel wordt gedekt door een achzijdige obelisk. Met het maken van het paneel met de naam Servatius is iets fout gegaan. Naderhand is een klein gietijzeren plaatje met alleen zijn naam in het paneel gemonteerd. Ook het omringende hekwerk is door Enthoven geleverd. Het vertoont verwantschap met wat op folio 97 nr. 848 en op folio 2 nr. 19 wordt weergegeven.

Buitenlandse graftekens

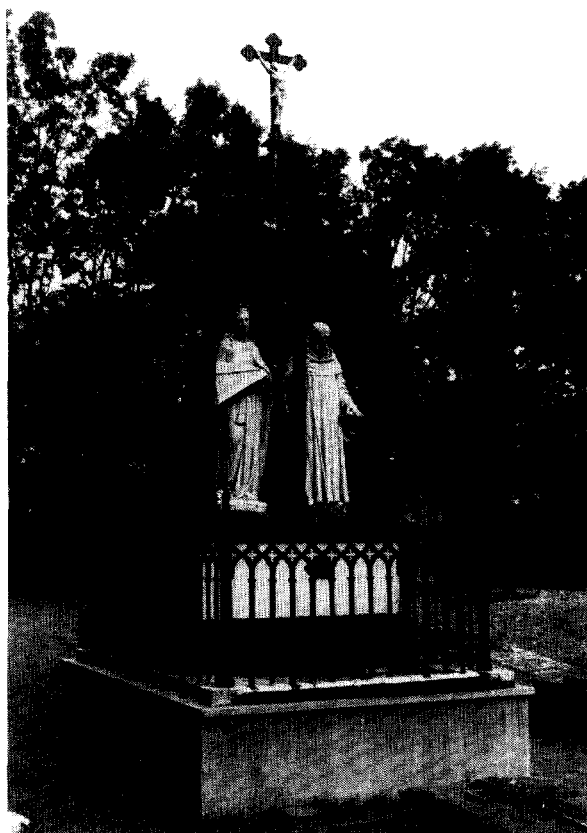
In tuinen en parken treft men nogal eens voorbeelden aan van geïmporteerde gietijzeren voorwerpen zoals beelden, vazen en bloembakken. Graftekens uit het buitenland zijn daarentegen vrij zeldzaam; reden om daar enige aandacht aan te besteden.

Afb. 14. Grafteken voor Carolina Maria van Kalken, overleden in 1895, op de algemene begraafplaats aan de Bredaseweg te Tilburg (foto auteur, 1985).

In Grijpskerk staan twee graftekens die afkomstig zijn uit het Franse Charleville. Het gaat om produkten die geleverd werden door Deville, Faillette & Cie en die rond 1890 zijn geplaatst.

Eveneens uit Frankrijk afkomstig is het grafteken voor Carolina Maria van Kalken geboren Janssen die in 1895 te Tilburg overleed (afb. 14). De vormgeving van de medaillons, waarin vliegende zandlopers en pleuranten, is typisch Frans. Op het grafteken staat een gegoten engelfiguur; de romp is als één geheel gegoten en mist derhalve de kwetsbare hoekverbindingen. Evenals voorgaande graftekens past het grafteken voor J.L. Hamers en Grossier (respectievelijk overleden in 1898 en 1916) te Maastricht niet binnen de Nederlandse traditie, die sterk op classicistische vormen is geïnspireerd. Weliswaar is het voorzien van

Afb. 15. Grafteken voor de heer en mevrouw Fluitman op het kerkhof achter de St. Werenfriduskerk te Workum, vervaardigd door A. van Aerschot te Herenthals, België (foto auteur, 1986).

het fabrieksmerk van de gebroeders Hamers en Janssens uit Maastricht, maar het moet niet worden uitgesloten dat dit grafteken uit België of Frankrijk is ingevoerd.

Een imposant grafteken is dat voor de heer en mevrouw Fluitman op het r.k. kerkhof te Workum (afb. 15). Het heeft de vorm van een baldakijn in gotiserende vormen waaronder twee beelden zijn opgesteld. Op de beelden komt een fabrieksmerk voor: A. VAN AERSCHOT HERENTHALS. In 1883 werd het kerkhof geopend en het is waarschijnlijk dat toen het grafteken is opgericht voor de inmiddels overleden mevrouw Fluitman.¹⁶

16 B. Voets, *En de tijd stond even stil*, Hoorn 1977, 93.

GESCHIEDENIS EN NUT VAN DE DOCUMENTATIE VAN JOODSE BEGRAAFPLAATSEN IN NEDERLAND

Geschiedenis van de documentatie

De eerste documentalist van een joodse begraafplaats en tevens een van de weinige Nederlandse joodse historici uit de 19e eeuw was David de Moseh Henriques de Castro, wiens werk en onderzoek zich grotendeels hebben afgespeeld op en rond de begraafplaats van de Portugees-Israëlitische gemeente van Amsterdam, die zich bevindt te Ouderkerk aan de Amstel. Een van De Castro's prestaties was het rond 1880 in kaart brengen van de oudste velden van deze grote en toentertijd nog grotendeels verscholen begraafplaats.¹ In de jaren zeventig van deze eeuw heeft De Castro's werk als basis gediend voor de documentatie van de gehele begraafplaats te Ouderkerk, waarbij mensen als L. Alvares Vega (bewaarder van de begraafplaats), Drs. J. Visser (de oud-burgemeester van Ouder-Amstel) en W. Stort veel werk hebben verzet (afb. 1, 2). Hoe nuttig de kaart van de Portugees-begraafplaats is werd onlangs nog eens duidelijk, toen op het oudste gedeelte, dat dateert van 1614, gezocht moest worden naar het graf van een Hoogduitse jood, die daar begraven was voordat de Hoogduits-joodse gemeente van Amsterdam in 1642 een eigen begraafplaats kreeg te Muiderberg. De kaart bleek zo perfect dat met enkele bomen als oriëntatiepunt snel de gezochte zerk kon worden opgegraven² (afb. 3).

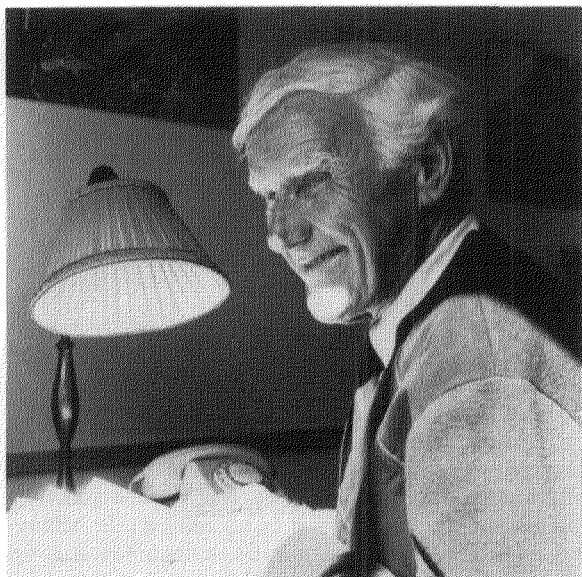
De Castro publiceerde in 1883³ een uitvoerig boek met foto's, beschrijvingen en achtergronden van de begraafplaats te Ouderkerk. Dit werk heeft een dubbel belang, want het is niet alleen informatief, inspirend en schitterend uitgegeven, maar de foto's die er in zijn opgenomen vormen ook een vergelijkende bron bij de restauratie van zerken, omdat ze een maatstaf weergeven, namelijk de situatie van rond 1880. Informatief en inspirerend zijn de beschrijvingen en inscripties van de zerken, waaruit in ieder geval enige literaire aspiraties van Amsterdamse Portugees-joden uit de 17e eeuw blijken.⁴ De Castro was echter niet de

enige Portugees-jood die belangstelling voor de eigen geschiedenis koppelde aan historische interesse voor de eigen begraafplaats. De Haagse Portugees opperrabbin Jacob de Jacob Ferares zorgde al in 1860 voor een nieuw register van het oudste gedeelte van de begraafplaats van Portugees en Hoogduitse joden te 's-Gravenhage. Dit register is nu een van de belangrijkste bronnen bij de restauratie en documentatie van de joodse begraafplaats te 's-Gravenhage⁵ (afb. 4).

Voor de Tweede Wereldoorlog en de ramp die de Nederlandse joden in de oorlog zou treffen zijn er behalve te Ouderkerk aan de Amstel, voor zover ik weet geen joodse begraafplaatsen systematisch gerestaureerd of gedocumenteerd, hoewel een aantal Nederlandse joden, getrainde historici en belangstellenden zich met name na 1900 intensief met de eigen Neder-

* Joël Cahen (1948) is conservator en adjunct-directeur van het Joods Historisch Museum te Amsterdam. Hij studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en Jiddisj en joodse geschiedenis aan de Columbia Universiteit in New York.

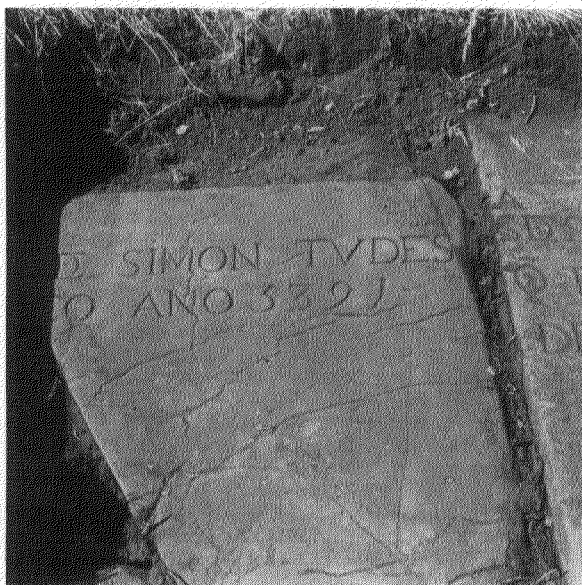
- 1 Het is van belang te weten dat *grafstenen* op Portugees-joodse begraafplaatsen in Nederland en tevens op de Portugees-joodse begraafplaatsen elders in de wereld, zoals bijvoorbeeld die in New York, Curaçao, Paramaribo, Londen, Gluckstadt, Hamburg en Corro *liggen* en niet zoals de *ZERKEN* op de begraafplaatsen van de Hoogduitse joden *rechttop staan*. Op de overigens interessante vraag, waarom? zal ik hier niet verder ingaan. Voldoende is het hier te wijzen op het verschil in 'minhag' (= gewoonterecht).
- 2 J. Cahen en C. J. Roosen, *En er was nog over. Fotoboek ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de Joodse Gemeente Amsterdam*, Antwerpen 1985, 59.
- 3 D. Henriques de Castro Mzn., *Keur van grafstenen op de Nederl. - Portug. - Israel. begraafplaats te Ouderkerk aan den Amstel: met beschrijving en biographische aantekeningen*, Brill, Leiden 1883. Behalve dit gepubliceerde werk van De Castro bevond zich kort na de oorlog in de bibliotheek van Ets Haim/Livraria de David Montezinos nog een niet-gepubliceerd gedeelte van De Castro's werk. Of dit met de manuscripten van die bibliotheek mee naar Israel is gestuurd is ons niet bekend.
- 4 De Castro, 1883, bijvoorbeeld op pagina 68 het schitterende gedicht op de matsewa (zerk) van Esther, de eerste vrouw van Chacham (opperrabbin) Isaac Aboab da Fonseca, die op 1 maart 1669 overleden is. Aboab moet zeer veel van haar gehouden hebben getuige het prachtige vers: *Ester Astier, Ester ik zal je verbergen*, waarin hij toespelingen maakt op Deuteronomium 31:18 en Ester 2:14. De Castro laat het overigens onvertaald. Tot op de dag van vandaag kennen sommige leden van de Portugees-gemeente dit gedicht uit het hoofd.
- 5 De restauratie van deze begraafplaats komt ook elders in dit nummer aan de orde en is door de in 1984 opgerichte Stichting tot Instandhouding van de Joodse Begraafplaats te 's-Gravenhage ter hand genomen.

Afb. 2. Willem Stort, de strijdbare beheerder van de oudheidkamer te Ouderkerk aan de Amstel (foto Joods Historisch Museum Amsterdam).

Afb. 1. L. Alvares Vega, tot voor kort bewaarder van 'Ouderkerk', zoekt gegevens op de begraafplaats te 's-Gravenhage (foto Joods Historisch Museum Amsterdam).

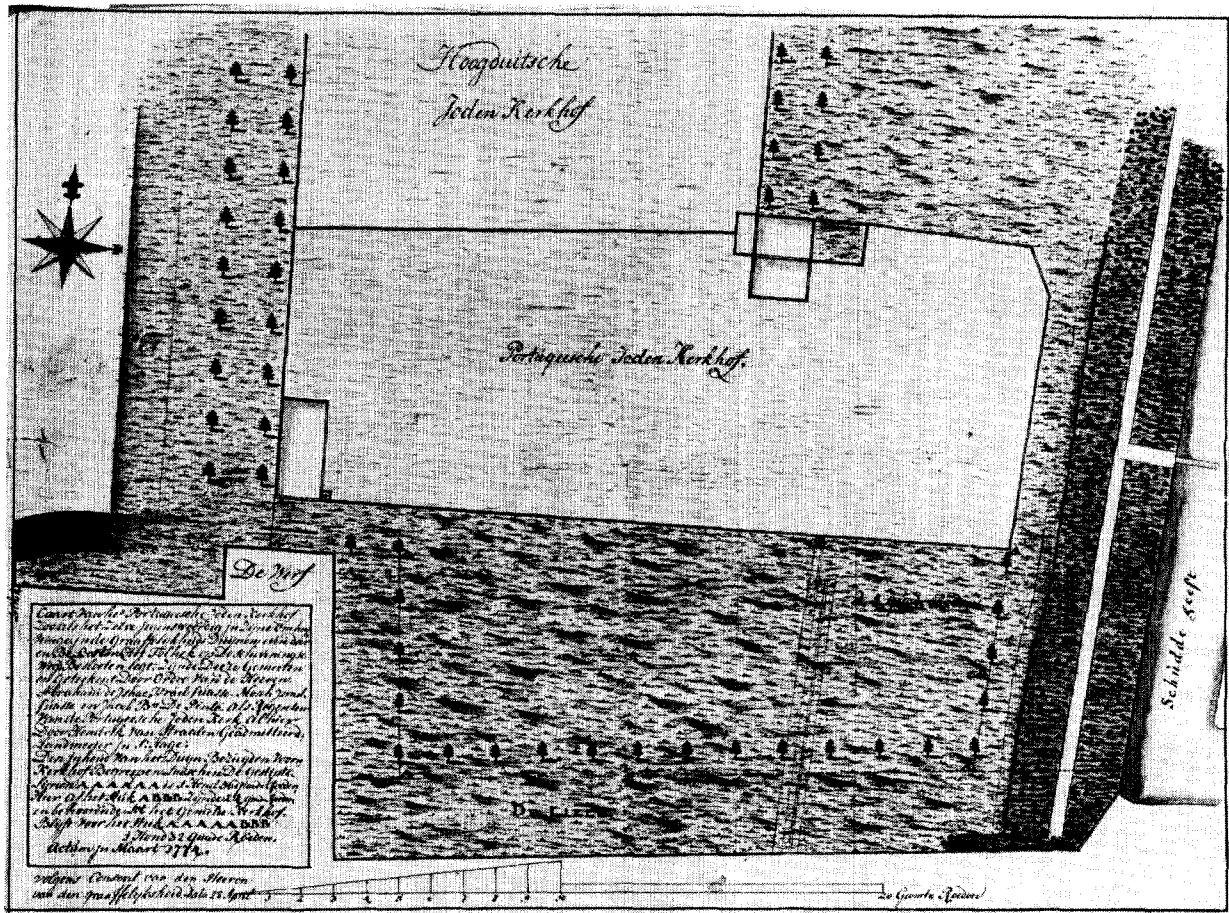

Afb. 3. Het graf van Simon Tudesco; een Hoogduitse jood is te Ouderkerk aan de Amstel blootgelegd (foto Joods Historisch Museum Amsterdam).

landse joodse geschiedenis gingen bemoeien.⁶ Een van hen, de kunsthistoricus Jacob (Jacques) Zwarts, vertelt⁷ hoe hij ter voorbereiding van een lezing op 9 januari 1921 over de 17e-eeuwse Rotterdamse Talmoad-Hogeschool, 'Jesiba de Los Pintos', toestemming had verkregen, de geheel ingebouwde begraafplaats aan de Jan van Loonslaan te bezoeken om er de zerken van de stichters van die academie, Abraham en David de Pinto te fotograferen: '(...) Eerst een hofje door, dan een hondenhok annex turfhoek en als de honden U niet te veel verschrikt hebben komt U op een open plaats, een mesthoop, ... pardon de oude begraafplaats van de voormalige Portugeesche Gemeente van Rotterdam (...)'. Zwarts signaleert in hetzelfde relaas hoe slecht de toestand van begraafplaatsen en synagogen toen al was, omdat veel kleine joodse gemeenten opgeheven waren, daar de oorspronkelijke leden naar de steden waren getrokken. In de gangbare nostalgie naar de vermoorde vooroorlogse Nederlandse joden blijft die situatie vaak onvermeld.

6 J. Michman, 'Historiography of the Jews in the Netherlands', in: *Dutch Jewish History*, Jerusalem 1984. Voor een structureel belangwekkender overzicht verwijs ik echter naar de afleveringen van *Balans der Ballingschap*, Heemstede 1981 e.v.

7 Meijer, *Balans der Ballingschap IV*, 'Tussen emancipatie en deportatie. Een eeuw geschiedschrijving der joden in Nederland, 1840-1940', 1984, 26.

Afb. 4. Kaart van de begraafplaats te 's-Gravenhage uit 1774 (Gemeentearchief 's-Gravenhage).

Nieuwe naoorlogse initiatieven

Na de oorlog werden in 1963 en 1969 twee belangrijke nieuwe initiatieven genomen. In 1963 werd de Stichting tot Instandhouding en Onderhoud van Historische Joodse Begraafplaatsen in Nederland opgericht, die haar werkzaamheden richtte op de begraafplaats van de Portugees-joodse gemeente Amsterdam te Ouderkerk aan de Amstel en ook te Ouderkerk werd gevestigd. Ondanks de prachtige naam heeft deze zich echter uitsluitend met die begraafplaats bezig gehouden en daar dan nog in het bijzonder met het ongetwijfeld zeer waardevolle en beeldschone oudste gedeelte.⁸ Hoewel het jammer is dat dit Portugees-joodse initiatief tot Ouderkerk beperkt bleef – aan de historisch zeker zo belangrijke Portugees-joodse begraafplaatsen te Middelburg, Maarsen en 's-Gravenhage werd door deze stichting nimmer iets in de zin van haar

doelstelling gedaan – is deze zelf opgelegde beperking uit joods-historisch perspectief ook interessant. De Amsterdamse Portugees-joden hadden steeds de nadruk gelegd op hun eigen roemrijke verleden en aangezien zij het initiatief tot de stichting hadden genomen bleef de Amsterdamse Portugees-joodse begraafplaats voor hen het belangrijkste, ook al valt er veel voor te zeggen dat de Haagse Portugees-joden net zo belangrijk, zo niet historisch van grotere betekenis zijn geweest.

Het tweede initiatief kwam in 1969 van niet-joodse kant. De Groningse Rijksarchivaris en Inspecteur der Archieven in die provincie Mr. J. H. de Vey Mestdagh was tijdens inspectietochten door zijn amtsgebied getroffen door de laatste resten van de uitgemoorde

8 L. Alvarez Vega, *Het Beth Haim van Ouderkerk: beelden van een Portugees-joodse begraafplaats*, Assen 1975.

Afb. 5. Het oudste gedeelte van de begraafplaats te Vierlingsbeek (foto M. Douma, Eelde).

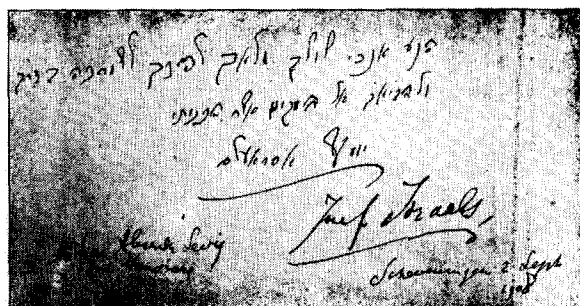

Groningse joodse gemeenten en besloot in de wetenschap dat van slechts zeer weinig joodse archieven uit die provincie de verblijfplaats bekend was, te proberen de nog resterende zerken op joodse begraafplaatsen te laten fotograferen, de inscripties te doen vertalen en vervolgens van dit werk bronnenpublicaties te verzorgen.⁹ De Vey's initiatief beperkte zich echter tot Friesland, Groningen en het aangrenzende Oost-Friesland. Helaas werd zijn idee niet door de andere rijksarchivarissen in den lande gevolgd. Geïnspireerd door het werk van De Vey Mestdagh en overtuigd van het belang ervan begon mijn vader, Ir. M. Cahen te Vught in 1980 met de voorbereiding van de fotografie van de zerken op de joodse begraafplaatsen in de provincie Noord-Brabant (afb. 5, 6), waarvoor hij de steun verkreeg van de joodse gemeente te 's-Hertogenbosch, het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap te Amsterdam (de overkoepelende Hoogduits-joodse organisatie in Nederland) en het provinciebestuur van Noord-Brabant. Behalve in die provincie slaagde hij er in autoriteiten en historische verenigingen in Limburg, Zeeland, Gelderland, Overijssel en Utrecht van

Afb. 6. Het graf van Tsewi Hirsch de zoon van Akiba Hartog, 1879, op de joodse begraafplaats te Oisterwijk. Deze begraafplaats werd gesticht door een door Brabant trekkende joodse gemeente en behoorde later zowel aan de joodse gemeente Tilburg als Waalwijk (foto M. Douma, Eelde).

Afb. 7. Op de voorgrond het graf van Jozef Israëls en zijn vrouw Aleida Schaap op de inmiddels gerestaureerde begraafplaats aan de Scheveningseweg te 's-Gravenhage (foto M. van Thiel, Utrecht).

Afb. 8. Handschrift van Jozef Israëls met zijn eigen graf-schrift: Exodus 23:20 (foto Joods Historisch Museum Amsterdam).

het belang van de documentatie door fotografie van de grafstenen op de joodse begraafplaatsen te overtuigen. Dank zij zijn doorzettingsvermogen ziet het er naar uit dat binnen afzienbare tijd de inscripties van de grafstenen op joodse begraafplaatsen in Nederland voor het grootste deel fotografisch zullen zijn of worden vastgelegd. In enkele steden en dorpen in Noord- en Zuid-Holland was men inmiddels los van de hier genoemde initiatieven tot fotografie overgegaan.¹⁰ De Udense hebraïcus J. Becker heeft een begraafplaats van de joodse gemeente Oss te Geffen in zijn geheel als onderwerp van een monografie beschreven.¹¹

Het nut van fotografie en documentatie

Het fotograferen van de zerken op de joodse begraafplaatsen in Nederland is vooral nuttig omdat het een extra bron voor de bestudering van de geschiedenis van de joden in Nederland oplevert. Tevens ontstaat zo een extra bron voor de regionale geschiedenisbeoefening in Nederland.¹² Verder bieden de inscripties

- 9 Zie: J. H. de Vey Mestdagh, 'A methodological approach to the history of local Jewish communities in the province of Groningen', in: *Dutch Jewish History*, Jerusalem 1984, 281 en K. Jongeling en J. Brilleman, *Joodse begraafplaatsen in Groningen en Oost-Friesland*, Groningen 1977.
- 10 Enkele Rotary-clubs hebben de restauratie van kleine begraafplaatsen, bijvoorbeeld op de Zuidhollandse eilanden ter hand genomen. In Rotterdam, Leiden en Delft hebben de gemeentearchieven voor fotografie zorg gedragen. Ook in Noord-Holland is onlangs een stichting opgericht om de joodse begraafplaatsen te restaureren, conserveren en fotograferen. Dit is gebeurd op initiatief van de Culturele Raad in die provincie en de heer P. Bruel te Bergen. Amsterdam zal echter buiten de activiteiten van die stichting blijven. Een ander werk dat hier niet onvermeld mag blijven is dat van E. Koennen, *De graftekens op de joodse begraafplaats te Zaltbommel*, Zaltbommel 1986.
- 11 Zie: J. Becker, *Het Smouse Kerkhoff te Geffen, 1693-1908*, Uden 1987.
- 12 Zie voor de regionale geschiedenis van de joden in Nederland: J. Cahen en M. Dop, 'Een studiewijzer voor het onderzoek naar de geschiedenis van de Mediene', in: *De Mediene. De geschiedenis van het joodse leven in de Nederlandse provincie*, Amsterdam, 1984.

een schat aan informatie die of de gegevens in archieven aanvullen of, zoals in de provincie Groningen, soms de enige aanknopingspunten bieden voor de bestudering van de geschiedenis van de joden in een bepaald gebied, omdat er weinig andere joodse bronnen meer te vinden zijn. Vaak is het ook zo dat een grafscript prikkelt tot verder onderzoek. Zo deelt de inscriptie op het graf van de in 1882 in 's-Hertogenbosch overleden Mr. Pinchas Schlesinger mee dat de man: '(. . .) In leven voornaam advocaat; Lid van den Groten Kerkeraad der Ned. Isr. Hoofdsynagoge; oud Lid van den Gemeenteraad en Mederegent over de Godshuizen en Algemeene Armen te 's-Bosch (. . .)' was, voordat hij 46 jaren oud overleed. Mederegent over de toch zeer katholieke godshuizen was hij geworden, zo bleek uit het onderzoek, omdat er een neutrale arbiter nodig was en daar was hij als jood en politiek liberaal bij uitstek voor geschikt. Zijn nageslacht was er bovendien ook trots op, omdat men toen in joodse kring algemeen grote waarde hechtte aan een functie in niet-joodse kring.¹³ Op het graf van Jozef Israëls aan de Scheveningseweg in 's-Gravenhage (afb. 7, 8) staat een citaat uit het boek Exodus 23 : 20: '(. . .) Zie ik zend een engel voor je uit om je te behoeden op de weg en je te brengen naar de plaats die ik bepaald heb (. . .)'. Behalve dat wij van dat citaat ook een autograaf van Israëls kennen is die spreuk interessant ter ondersteuning van het niet al te bekende feit dat onze grote schilder een overtuigd zionist was. Met *de plaats* wordt volgens de rabbijnen – en dat reeds lang voor het zionisme – Erets Jisraeel (= Israel) bedoeld.¹⁴

Voor al de begraafplaats te Ouderkerk aan de Amstel (afb. 9), maar ook de overige joodse begraafplaatsen in Nederland zijn vanwege hun ikonografie belangrijk genoeg om gefotografeerd te worden. De steeds toenemende belangstelling voor het onderzoek naar voorouders geeft aan de fotografie nog een extra betekenis, waarop ik nog zal terugkomen.

Het nut van restauratie van joodse begraafplaatsen

In de loop der jaren zijn de inscripties op veel joodse begraafplaatsen minder leesbaar geworden. Het terugbrengen van die inscripties overal waar ze minder leesbaar geworden zijn, lijkt mij een te dure oplossing. De op de begraafplaats aan de Scheveningseweg toegepaste methode van het opnieuw funderen van de liggende stenen is ongetwijfeld schitterend, maar kon alleen slagen door de ruime financiële steun van de Haagse bevolking, het Haagse bedrijfsleven en de van verschillende culturele stichtingen ontvangen subsidies. Of een dergelijke onderneming voor de joodse begraafplaatsen van Amsterdam, te Diemen, Hoofddorp, Muiderberg, Ouderkerk aan de Amstel en Over-

veen zou slagen betwijfel ik. Beter ware een initiatief als het Haagse uit de burgerij om tot de fotografie van de zerken op deze begraafplaatsen te komen, een werk dat meerdere jaren in beslag zou nemen en waarvoor van de kant van de joodse gemeente Amsterdam (= de Hoogduits-joodse gemeente) al belangstelling is getoond.¹⁵ Toch blijft op veel begraafplaatsen de restauratie en conservatie van bijzondere zerken een noodzaak, die steeds weer nieuwe problemen oplevert. Vooral de prachtige 'sarcophagen' te Ouderkerk aan de Amstel en de talloze vaak minuscule beeldhouwwerken op de zerken aldaar behoren bewaard te blijven.

Interessant is het daarom om hier nog eens te vermelden hoe goed de kwaliteit van de stenen is gebleven die in Ouderkerk niet door De Castro omhooggebracht zijn. De aarde conserveert kennelijk goed en niet alleen in Ouderkerk, maar ook onder volstrekt andere oecologische en klimatologische omstandigheden op Curaçao. Daar is in de buurt van de oudste begraafplaats op de voormalige plantage Blenheim in 1918 een olieraffinaderij gekomen (bekend als ISLA of SHELL, thans eigendom van de Venezolaanse maatschappij PVBA). Vooral in de laatste twintig jaren zijn door uitlaatgassen van deze chemische fabriek vrijwel alle stenen onleesbaar geworden, behalve de enkele, die twintig jaar geleden bedolven zijn met aarde.¹⁶ Gelukkig bestaat er over de begraafplaats te Blenheim een uitvoerige monografie van de hand van de ook als historicus van de joodse gemeenschap in het Griekse Saloniki zo belangrijke rabbijn Isaac S. Emmanuel.¹⁷ Ik wil er hier voor pleiten, dat zoveel mogelijk prioriteit wordt gegeven aan het fotografisch vastleggen van de inscripties op zerken en de bijzondere grafmonumenten zelf, zeker waar de techniek der electronica het mogelijk maakt foto's door middel van 'computer' en 'laserdisc' goed te bewaren en snel toegankelijk te maken.

Historische belangstelling

De belangstelling van Nederlandse joden voor hun eigen geschiedenis begon in de 17e eeuw, maar werd pas in de 19e eeuw gevolgd door serieus onderzoek naar

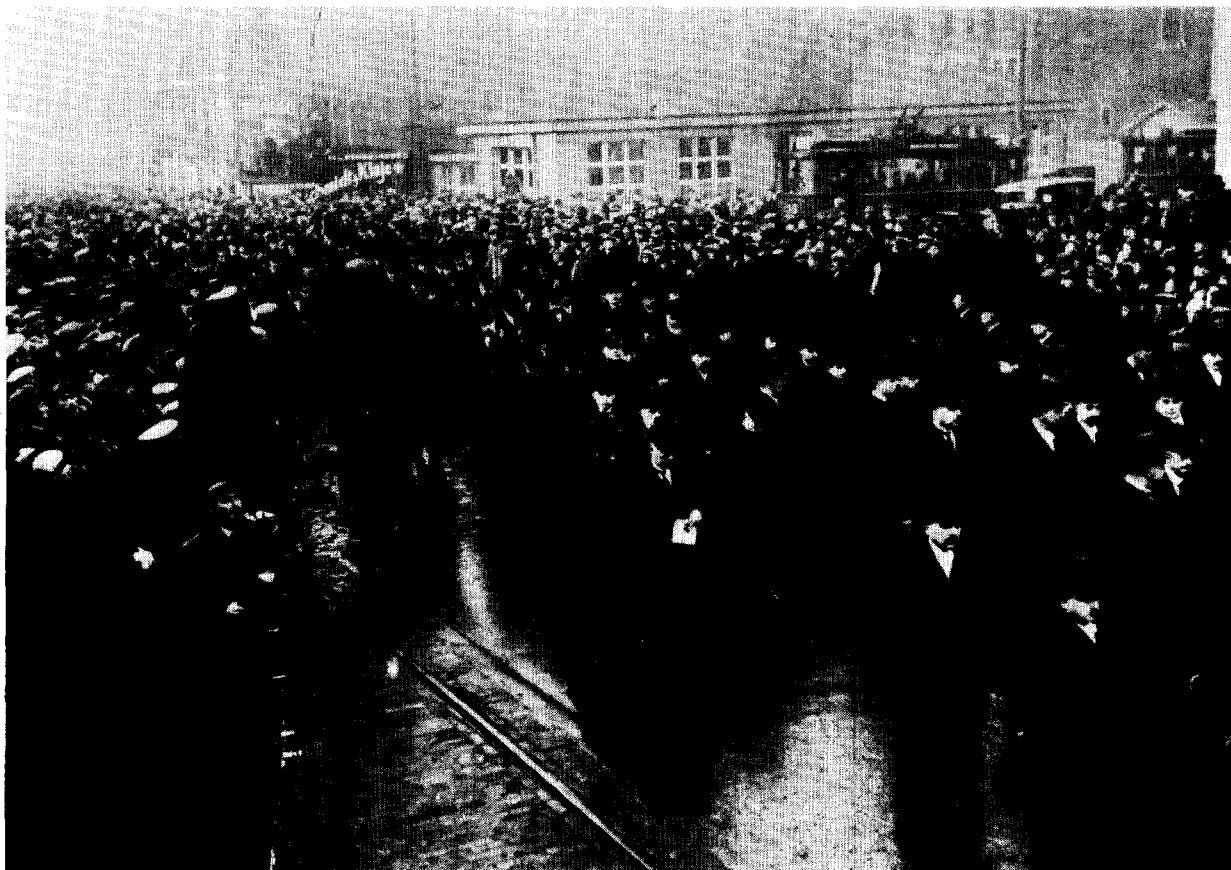
13 *De Mediene*, 1984, 10.

14 Zie voor een verslag (met foto's) van de begrafenis van Jozef Israëls *Het Leven* 18(1911), (19 augustus), 1077. De foto's bevinden zich in het Spaarnestad Archief te Haarlem.

15 Zoals meegedeeld aan M. Cahen te Vught door het Bestuur van de joodse gemeente Amsterdam in een brief van 24 juli 1987.

16 Mededeling van Charles Gomes Casseres, President van de Consejo de Ancianos van de Synagoge Mikve Israel-Emanuel te Curaçao aan de auteur.

17 I. S. Emmanuel, *Precious stones of the Jews of Curacao. Curacaoon Jewry, 1656-1957*, New York 1957.

Afb. 9. De begrafenisstoet trekt door de Amsterdamse Jodenbuurt op weg naar Ouderkerk. De mistwa (begrafenis) van Chacham (opperrabbijn) Palache in december 1926 (foto Joods Historisch Museum).

die geschiedenis.¹⁸ Ik noemde hierboven al De Castro en Ferares, waarbij eigenlijk alleen De Castro een echte onderzoeker genoemd kan worden.¹⁹ In de 20e eeuw werd hij door meerdere historici gevolgd en was er in Nederland langzamerhand sprake van een pendant van de in Duitsland toen al een eeuw actieve beweging van 'Wissenschaft des Judentums', vooral door de oprichting in 1919 van het Genootschap voor de Joodse Wetenschap in Nederland. Ik merk hierbij nog op dat van historische belangstelling binnen de Hoogduits-joodse gemeenschap van Amsterdam op het eind van de 19e eeuw nauwelijks sprake was. Zo werd het 250-jarig bestaan van de Hoogduits-joodse gemeente in 1885 niet gevierd, terwijl een jaar eerder een nieuw Leerhuis (Het 'Beth Hamidrassj' 'Ets Chaim') aan de Rapenburgerstraat 109 met veel vertoon was geopend. Dat Leerhuis had naar de toen geldende opvattingen binnen die gemeenschap een *echte joodse betekenis*, want daar kon dagelijks uit de Talmoed en de andere joodse bronnen geleerd worden,

terwijl het jubileum van de Hoogduits-joodse gemeente zelf toen nog te 'werelds' werd geacht.²⁰ De in 1911 benoemde secretaris van de Hoogduits-joodse gemeente van Amsterdam, Dr. D.M. Sluis, de eerder genoemde Dr. Jacob Zwartz, Sigmund Seeligmann, D.S. van Zuiden en A.M. Vaz Dias waren in de periode voor 1940 zeer actief als historici van de geschiedenis der joden in Nederland. Geen van hen hield zich echter in het bijzonder met grafstenen documentatie bezig. Scherp is het contrast tussen hun historiografie en die van na de oorlog. Immers geen geschiedenis van

¹⁸ Zie met name *Balans der Ballingschap IV*, 1984.

¹⁹ De grote uitzondering hier is M. M. Roest (1822-1889), de eerste conservator van de Bibliotheca Rosenthaliana. Hij liep wel degelijk in het spoor van de Wissenschaft des Judentums. Zie L. Fuks, 'M. Roest, de eerst conservator van de Bibliotheca Rosenthaliana in: *Studia Rosenthaliana* jrg. I. (1967), p. 4 en veel uitgebreider J. Meijer, *Meijer Marcus Roest (1822-1889). De biografie van een bibliograaf*, 2 vols., Heemstede 1980.

²⁰ *En er was nog over*, 1985, 9.

de Nederlandse joden of onderdeel daarvan kan meer los gezien worden van de 'grote ramp' of 'Holocaust'. Daarom is ook het beoefenen van 'genealogie', waarvoor ons onderwerp zulke belangrijke informatie verschaft, steeds verdacht en derhalve voor velen ook volkomen ongewenst. Zij kunnen niet vergeten wat de Nazi's deden met genealogische gegevens, noch hoe moeilijk en vaak ook duur het was om valse afstammelingen te creëren.²¹

De situatie waarin wij (bijvoorbeeld in het Joods Historisch Museum, maar vooral bij de archiefdiensten) proberen mensen te helpen bij genealogisch onderzoek door meer gegevens beschikbaar te stellen, is tegenstrijdig aan het begrip dat wij ook opbrengen voor anderen die helemaal niet willen dat meer gegevens openbaar worden, omdat zij niet willen zoeken naar onderdelen van hun verloren of nog steeds *verborgen* joodse identiteit. Zo kwam laatst een bestuurder van een joodse gemeente uit Oost-Nederland mij in het Joods Historisch Museum een bevolkingsregister aanbieden van de leden van zijn gemeente van voor de oorlog. Toen ik hem niet voldoende waarborgen kon geven voor het geheim houden van de erin opgeslagen gegevens, nam hij het register weer mee. Het lijkt mij nuttig de houding van Nederlandse joden ten opzichte van genealogische gegevens hieronder schematisch weer te geven.

1. Onderdrukte joodse identiteit, een nog bestaand gevoel van verborgen of ondergedoken te zijn en daarom niet geïnteresseerd of zelfs 'tegen' welke vorm van het bevorderen van genealogie dan ook.
2. Een actief zoeken naar de joodse identiteit, vooral binnen de generatie die kind was gedurende de oorlog en de daarop volgende generatie, een grote belangstelling voor genealogie.

Bij de laatstgenoemde houding is het van belang te vermelden, dat dit jaar zelfs een Vereniging Nederlandse Kring voor Joodse Genealogie is opgericht. Overigens lijkt het mij nuttig ook de motivatie van niet-joden in Nederland, die zich bezig houden met joodse grafstenen documentatie schematisch weer te geven:

1. Uit philo-joodse motieven, vaak gevoed door schuldgevoelens.
2. Een philo-joodse houding op grond van de joodse wortels van het christendom.
3. De ontdekking van een nieuw terrein door regionale historici.
4. De wens van historici om een volledig beeld van de geschiedenis van een plaats of streek te geven, dus inclusief de geschiedenis van de joden in die plaats of streek.

Internationale aspecten van grafstenen documentatie

Ook buiten de grenzen van Nederland bevinden zich begraafplaatsen van Nederlandse joden. Het onderzoek naar de migratie van joden kan door middel van toegankelijke grafsteen-foto's bevorderd worden. Zo is op Nederlandse joodse begraafplaatsen vaak hetzij in de naam van de begravene, hetzij in een expliciete vermelding, de herkomst van mensen terug te vinden en zijn bijvoorbeeld in de begraafplaatsen in het aan Nederland grenzende gebied in Duitsland veel Nederlandse namen en namen van Nederlandse geboorteplaatsen terug te vinden. Een samenwerking met Duitse onderzoeksgroepen verdient daarom aanbeveling.²²

De begraafplaatsen van Portugese joden in Londen, Hamburg, New York, Paramaribo, Curaçao en andere plaatsen in het Caribisch gebied²³ behoren ook onze belangstelling te hebben, omdat de zerken op die begraafplaatsen vaak veel informatie betreffende de Nederlandse en de Nederlands-joodse geschiedenis bevatten. Gelukkig bestaan er daarover al de nodige publikaties.²⁴

Soms zijn Nederlandse joden ook als groep geëmigreerd of hebben zij in hun nieuwe woonplaats zich weer tot een aparte Nederlands-joodse groep gevormd. Zo hebben de joodse sigarenmakers die rond het midden van de vorige eeuw naar Londen en New York verhuisden in laatstgenoemde stad een vereniging opgericht om elkaar te verzekeren tegen financiële calamiteiten en om te voorzien in een eigen begraafplaats. Dit Nederland Israëlitisch Sick Fund (NISF), 'The Hollanders', werd op 10 december 1858 in New York gesticht (afb. 10). Het had als zinspreuk de uitdrukking 'Eendracht maakt macht', die is terug te vinden op de poorten van hun begraafplaatsen (afb. 11). Foto's die ik in 1985 op de begraafplaatsen van het NISF maakte en het artikel dat ik er in dat jaar over schreef tonen nog eens waar de fotografie van zerken

21 Y. H. M. Nijgh, 'Genealogie gedurende de bezetting', in: *Liber Amicorum Jhr. Mr. C. C. van Valkenburg*, 's-Gravenhage 1985.

22 Bijvoorbeeld met het *Forschungsprojekt* Jüdische Friedhöfe an der Universität Duisburg. Deze groep heeft ook een prima handleiding voor restauratie, conservatie en documentatie gepubliceerd: *Eingebunden in das Bündel des Lebens. Jüdische Friedhöfe. Ein Leitfaden*, Duisburg 1986. Zie overigens voor belangrijke Nederlands joodse genealogische gegevens uit Duitsland ook: S. Gronemann, (*Genealogische Studien über die alten jüdische Familien Hannovers*, s.l., 1913).

23 Zie voor een inleiding over de joden in het Caribisch gebied en hun begraafplaatsen: D. Silber e.a. *La Nación. The Spanish and Portuguese Jews in the Caribbean*, Tel Aviv 1981.

24 Zie over New York: D. de Sola Pool, *Portraits etched in Stone. Early Jewish settlers, 1682-1831*, New York 1952 en over Curaçao het in noot 17 genoemde boek.

Afb. 10. Graven van de familie 'Fleeschdrager' op de NISF begraafplaats Acacia te Queens, New York. Op de achtergrond het spoor van de 'elevated' subway (foto auteur).

Afb. 11. De poort van een begraafplaats van het NISF in Ozone Park, Queens (foto auteur).

toe kan leiden. In mijn artikel²⁵ had ik een groot aantal Nederlands-joodse namen, waaronder enkelen die verengelt waren opgesomd. De naam 'Tableporter' had ik abusievelijk met 'Pakkedragers' vertaald. Een lezer van het bewuste artikel, de heer *Tafelkruier* corrigeerde mij en maakte een toevoeging door mij te vertellen dat zijn twee oud-ooms Tableporter op de Lower East-Side van New York een Havana-sigaretenfabriek waren begonnen. Uiteraard geheel volgens de 'American Dream'. Zij waren *Philip* en *Morris* Tableporter!

Uit het voorgaande blijkt het belang van de fotografie van de joodse grafstenen in Nederland en soms als er een duidelijke verbinding bestaat, daarbuiten. De verschillende initiatiefnemers hebben veel bereikt, maar het werk is nog niet af. Zo was het onmogelijk de joodse gemeenten van Antwerpen er toe te brengen actief mee te werken aan het fotograferen van de stenen op hun begraafplaatsen te Putte (Noord-Brabant) en resten nog de al eerder gemelde begraafplaatsen

van de grootste joodse gemeenschap van Nederland te Amsterdam.

Hierna volgt in een *Bijlage* een lijst van alle ons bekende joodse begraafplaatsen in Nederland. Tot slot wijs ik er op dat de eigendom van de joodse begraafplaatsen meestal berust bij de plaatselijke joodse gemeente of zo deze niet meer bestaat bij het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, Van der Boechorststraat 26, te Amsterdam. Dit N.I. Kerkgenootschap heeft ook een eigen consulent voor de begraafplaatsen in dienst, de heer S. Wasserman te Son (N.Br.). Enkele joodse begraafplaatsen, zoals die te Ouderkerk, zijn eigendom van het Portugees Israëlitisch Kerkgenootschap, Mr. Visserplein 3, Amsterdam, of, zoals die te Hoofddorp, van het Verbond van Liberaal Religieuze joden, Jacob Soetendorpstraat 9 te Amsterdam.

25 J. Cahen, 'Een eigen ziekenfonds voor Nederlandse joden in New York' in: *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 120(1985), (15 november), 145.

Bijlage

Lijst van joodse begraafplaatsen in Nederland. Soms is er in een plaats wel een joodse begraafplaats, maar geen joodse gemeente (geweest), soms ook wel een joodse gemeente, maar bevond de begraafplaats zich elders.

<i>Groningen</i>	Smilde	Nijkerk	Rotterdam
Appingedam	Veenhuizen	Nijmegen	Schoonhoven
Bellingwolde	Zuidlaren	Steenderen (begraafplaats te Bronkhorst)	Strijen
Boertange		Tiel	Vianen
Delfzijl (begraafplaats te Farmsum)	<i>Overijssel</i>	Terborg	Vlaardingen
Groningen	Almelo	Varsseveld	Wassenaar
Grijpskerk	Avereest	Vorden	Woerden
Hoogezand (begraafplaats te Slochteren)	Blokzijl	Wageningen	Zuidland
Leek	Borne	Winterswijk	
Leens	Dalfsen	Zaltbommel	<i>Zeeland</i>
Loppersum	Delden	Zevenaar	Goes
De Maten	Denekamp	Zutphen	Middelburg
Nieuweschans	Deventer		Vlissingen
Oude Pekela	Diepenheim	<i>Utrecht</i>	Zierikzee
Sellingen (begraafplaats te Ter Apel)	Enschede	Amersfoort	
Stadskanaal	Goor	Maarssen	<i>Noord-Brabant</i>
Uithuizen	Haaksbergen	Rhenen	Breda (begraafplaats te Oosterhout)
Ulrum (begraafplaats te Leens)	Den Ham	Utrecht	Bergen op Zoom
Ter Apel	Hardenberg	Veenendaal	Cuijk
Veendam	Hasselt	Wijk bij Duurstede	Eindhoven
Vlachtwedde	Hellendoorn		Grave
Warffum	Hengelo	<i>Noord-Holland</i>	Geffen
Winschoten	Kampen (begraafplaats te IJsselmuiden)	Alkmaar	's-Hertogenbosch
Winsum	Oldenzaal	Amsterdam	Heusden
Zuidbroek	Olst	Beverwijk	Klundert
	Ootmarsum	Bussum	Oirschot
<i>Friesland</i>	Raalte	Edam	Oisterwijk
Bolsward	Rijssen	Enkhuizen	Oss
Gorredijk	Steenwijk	's-Graveland (begraafplaats te Kortenhoeft)	Oudenbosch
Harlingen	Vollenhove	Haarlem	Putte
Heerenveen	Zwartsluis	Den Helder (begraafplaats te Huisduinen)	Schijndel
Leeuwarden	Zwolle	Hilversum	Tilburg
Lemmer (begraafplaats te Tacozijl)	<i>Gelderland</i>	Hoorn	Vierlingsbeek
Noordwolde	Aalten	Medemblik	Werkendam
Sneek (2x)	Apeldoorn	Monnickendam	
Workum	Arnhem	Santpoort	<i>Limburg</i>
	Barneveld	Zaanstad	Beek
	Beesd		Eijsden
	Borculo	<i>Zuid-Holland</i>	Gennep
	Bredevoort	Asperen	Grevenbicht
	Buren (2x)	Delft	Gulpen
	Culemborg	Dirksland	Heerlen
	Dieren	Dordrecht	Linne
	Dinxperlo	's-Gravenhage	Maastricht
	Doetinchem	Geervliet	Meerssen
	Dalen	Goedereede	Roermond
	Dwingelo	Gorinchem	Schimmert
	Emmen	Katwijk (begraafplaats te Leiden)	Sittard
	Hoogeveen	Leerdam	Urmond
	Meppel	Lekkerkerk	Vaals
	Nieuw-Amsterdam (begraafplaats te Sleen)	Maassluis	Valkenburg
	Oosterhesselen	Middelharnis	Venlo
	Rolde	Oud-Beijerland	
	Roswinkel		
	Ruinen		

ORGANISATIES DIE OPKOMEN VOOR BEGRAAFPLAATSEN

'De Terebinth', Stichting tot Herstel van Zorg rond Dood en Rustplaats

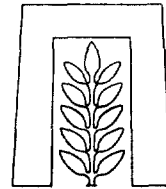
Het is nu meer dan een jaar geleden dat de stichting 'De Terebinth' officieel werd opgericht, nl. op 2 september 1986. Er is sindsdien veel gebeurd. Publikaties over de doelstelling naar aanleiding van de presentatie aan de pers in april jl. hebben heel wat reacties losgemaakt, niet alleen in ons eigen land, maar ook in het buitenland. Een veelbelovend perspectief!

Wat is De Terebinth?

De Terebinth is een stichting tot herstel van zorg rond dood en rustplaats. Het gaat erom rustplaatsen, zoals kerkhoven, begraafplaatsen, colombaria en ossuaria, te behouden, ze in ere te herstellen en de waarden ervan onder een breed publiek bekend te maken. Enkele van die waarden zijn b.v.

- de cultuur-historische betekenis: de graftekens, de gebruikte symbolen en de teksten op de stenen laten zien hoe mensen vroeger met de dood omgingen. Graftekens zijn ook monumenten en als zodanig van historische betekenis.
- de genealogische en heraldische waarden: graftekens, familiewapens en huismerken leveren een schat aan gegevens op van historische aard. Zij documenteren familieonderzoek.
- het geestelijke welzijn: de aanwezigheid van rustplaatsen is van essentiële betekenis voor het goed verwerken van rouw. Evenzo het kunnen begraven op een zelf gewenste wijze. Of het kunnen cremen met de mogelijkheid tot het plaatsen van de urn op een zelfgekozen plek.

Ook landschappelijk zijn rustplaatsen van grote invloed. In veel landschappen zijn kerkhoven en begraafplaatsen door hun vorm en ligging van verre herkenbaar en beeldvormers in de open ruimte. Is het u ook wel eens opgevallen dat op rustplaatsen relatief veel bijzondere planten en dieren voorkomen? Deze plekken vormen een rustige, groene oase in een volgebouwde omgeving en zijn daardoor biologisch van grote betekenis. Tenslotte is het van belang te wijzen op de recreatieve en esthetische betekenis. Soms zijn

rustplaatsen opzettelijk als landschapspark ingericht en zijn door sfeer en rust zeer aantrekkelijk.

Om al die waarden en het boeiende daarvan aan een breed publiek bekend te maken en te behouden voor de toekomst zullen veel activiteiten gestimuleerd en opgezet moeten worden, zoals het bevorderen en mogelijk maken van een moderne en meer gevarieerde grafcultuur, het oprichten van thematische werkgroepen, het organiseren van lezingen, symposia, excursies e.d., het uitgeven van een periodiek en het bevorderen van publikaties en het bevorderen van wetenschappelijk onderzoek op het terrein van zorg rond dood en rustplaats. Het is slechts een kleine opsomming van de vele plannen, welke het actieve bestuur onder voorzitterschap van prof. dr. J. C. M. Hattinga Verschure, emeritus hoogleraar sociale geneeskunde te Nijmegen, tracht te realiseren.

Bent u geïnteresseerd of deskundig op een deelreïn dan vermelden wij gaarne voor u het adres van de secretaris van de Stichting De Terebinth, mevrouw drs. M. N. E. Nelemans, postbus 1218, 9701 BE Groningen. Ook voor adviezen aan gemeenten en provincies staat genoemde postbus open. De secretaris is bereid daarover de gewenste informatie te verstrekken. Het zal duidelijk zijn dat de activiteiten begrensd worden door de financiële mogelijkheden. Eenmalige giften of donaties zijn zeer welkom. Men is donateur voor minimaal f 25,— per jaar; organisaties voor f 100,— per jaar. Bedragen kunnen worden overgemaakt op nummer 54.41.15.422 ABN Amsterdam, ten name van Stichting 'De Terebinth'. Het gironummer van de bank is 6269, ABN Amsterdam. Donateurs worden regelmatig op de hoogte gesteld van de activiteiten van 'De Terebinth'.

'De Terebinth', stichting tot herstel van zorg rond

dood en rustplaats, heeft als beeldmerk een poort (goudkleur) met daarin een tak (blauw) van de terebinth, ook wel terpetijnboom genaamd. De *Pistacia terebinthus* welke van oorsprong vooral in het zuiden van Palestina voorkwam, wordt ook meermalen in de Bijbel genoemd. De tak van de terpetijnboom is een oeroud symbool voor de plaats waar doden ten ruste werden gedragen.

Stichting tot Instandhouding van de Joodse Begraafplaats 's-Gravenhage

Verscholen achter een muur ligt aan het begin van de Scheveningse bosjes, omgrensd door de Scheveningseweg, de Burgemeester Patijnlaan en de Timorstraat, sinds 1694 de begraafplaats voor de joden in Den Haag. Alexander Polak kocht in 1693 het terrein in erfpacht, dat deel uitmaakte van de 'Wildernisse omtrent Scheveningen' en sindsdien vonden duizenden Haagse joden hier hun laatste rustplaats, die zowel tot de Nederlands-Israëlitische Gemeente als tot de Portugees-Israëlitische Gemeente behoorden. Omstreeks de eeuwwisseling was er nagenoeg geen ruimte meer beschikbaar voor het uitgeven van nieuwe graven – de joodse gebruiken verbieden het ruimen ervan – wat tot gevolg had, dat in 1906 in Wassenaar een nieuwe joodse begraafplaats in gebruik werd genomen. Wel vonden na dat jaar nog bijzettingen op de oude begraafplaats plaats, ook nog na de oorlog, maar het werd toch een steeds zeldzamer wordende gebeurtenis.

De begraafplaats, in 1966 geplaatst op de lijst van beschermde monumenten voor de gemeente 's-Gravenhage, raakte verwaarloosd en het gevaar was niet denkbeeldig, dat dat verwaarloozingsproces zo ver zou doorgaan, dat de begraafplaats zou verdwijnen. Om dat proces te keren nam drs. P. H. Enthoven, wiens voorouders op de begraafplaats liggen, in 1984 het initiatief een Stichting op te richten, die zich ten doel stelt de begraafplaats in stand te houden. Met voortvarendheid werd een bestuur en een comité van aanbeveling gevormd en werd als eerste daad de actie 'Steen voor steen' gelanceerd om gelden binnen te krijgen voor het financieren van het herstel en de – ruim 2800 – zerken en de muren. Ook dienden gelden beschikbaar te komen voor de inventarisatie en documentatie van de zerken. Grote steun werd ontvangen van het Bureau Monumentenzorg van Den Haag dat een onderzoek naar de stand van zaken instelde en op basis daarvan een restauratieplan ontwikkelde.

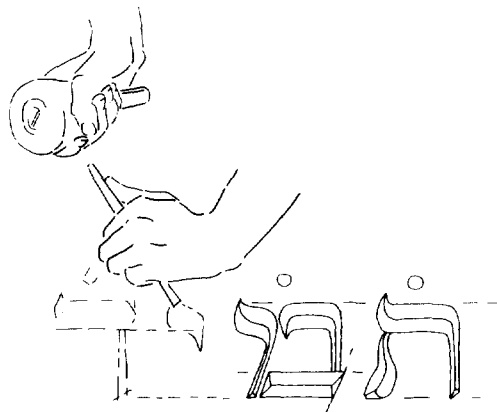
De restauratiekosten werden aanvankelijk geraamd op ruim 1 miljoen. De Stichting tot Instandhouding van de Joodse Begraafplaats te 's-Gravenhage presenteerde zich op 20 november 1984 aan publiek en pers. Al spoedig bleek, dat het noodzakelijk was een archi-

tect in te schakelen. In 1985 werd daartoe het architectenbureau Roos en Braaksma aangezocht, onder wiens leiding ook de restauratie van de Grote of St. Jacobskerk werd uitgevoerd. Het plan en de begroting werden bijgesteld en bij het rijk werd door tussenkomst van de gemeente 's-Gravenhage een subsidieverzoek ingediend. Bij beschikking van 2 oktober 1986 kende de Minister van WVC een subsidie toe van f 1.149.353,— zijnde 80% van de op f 1.436.691,— vastgestelde subsidiabele restauratiekosten.

Op 2 maart 1987 gaf onder barre weersomstandigheden het lid van het comité van aanbeveling mr. W. Scholten, vice-president van de Raad van State, het startsein voor de restauratiewerkzaamheden, die worden uitgevoerd door de Aannemersfirma Schakel en Schrale uit Amsterdam. Bij het schrijven van deze regels nadert de restauratie zijn voltooiing. Voorjaar 1988 zal de restauratie officieel worden afgerond.

De Stichting heeft intussen niet stilgezeten en dankzij genereuse giften van tal van fondsen, particulieren en bedrijven het 'eigen aandeel' gefinancierd. De documentatie en inventarisatie van de graven en zerken is in volle gang en zal na het fotograferen van alle zerken resulteren in een documentatiesysteem dat voor ieder toegankelijk in het Haagse gemeentearchief bewaard zal worden. Tenslotte moet een publikatie over de geschiedenis van de begraafplaats en de graven en zerken dit onderdeel van de doelstellingen van de Stichting afsluiten. Op dit moment wordt gewerkt aan het opstellen van een 'groenplan', waarin met name de 'restauratie' van de eeuwenoude eiken veel (financiële) aandacht vraagt. Daarom blijven donaties welkom. De Stichting hoopt, dat zijn inspanningen ertoe zullen leiden, dat het voortbestaan van dit historisch monument tot in lengte van jaren is gewaarborgd.

Het adres van de Stichting tot Instandhouding van de Joodse Begraafplaats te 's-Gravenhage is Hoefbladlaan 30, 2555 EG 's-Gravenhage, tel. 070-235573. Het bankrekeningnummer is Amrobank 4522.89556; het gironummer 33.76.801.

RECENTE PUBLIKATIES BETREFFENDE NEDERLANDSE BEGRAAFPLAATSEN*

J. Becker, *Het Smouse Kerkhoff te Geffen, 1693-1908*, Uden 1987.

'Bescherming van begraafplaatsen en grafmonumenten', brief van Ministerie van WVC aan Colleges van Burgemeester en Wethouders, 11 september 1985.

A. van den Broek, e.a., red., *Hun laatste rustplaats: kerkhofgids van schrijvers, acteurs, schilders, componisten, politici, sportsterren en andere bekende Nederlanders*, Baarn 1985.

I. Brouwer, *Graven in het groen: beplantingen en onderhoud van Groninger begraafplaatsen*, Groningen 1985.

C. M. A. Dalderup, 'De vergankelijkheid van een grafmonument, het praalgraf van de familie Carré op de begraafplaats Zorgvlied te Amsterdam', *Bulletin KNOB* 85 (1986), 97-108.

H. Das-Horsmeier, *Begraven in Vught: de algemene begraafplaats 1830-1980 en gebruiken rond overlijden en begraven in Vught*, Vught 1985.

De dood verbloemen? Begraven en cremieren in Amsterdam; gedenktekens spreken, tentoonstellingscatalogus Nieuwe Kerk Amsterdam, 1982.

'De 'romantische dood'. Vele oude begraafplaatsen ten onder aan winzucht en wansmaak', *Tuin en Landschap* 19 (1986).

Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900, tentoonstellingscatalogus Centraal Museum Utrecht, 1980 (Voor oudere literatuur zie de pagina's 136-140 van deze catalogus).

B. Franssen, 'Het behoud van kerkhoven is een geschenk voor het nageslacht', *Heemschut* 63 (1986), nr. 12, 229-230.

J. Geers, 'Hier is verborgen ...', *Kroniek van het Land van de Zeemeermin (Schouwen-Duiveland)* 8 (1983), 1-13 (Over begraafplaats Zierikzee).

Graven en begraven in Overijssel, onder red. van H. Schelhaas e.a., Jaarboek Overijssel 1981, Zwolle 1981.

H. de Heyter, 'De dood de stad uit', *Rooilijn* (1983), nr. 5.

I. Hoftijzer, *40 jaar oorlogsgravenstichting 1946-1986: vervulling van een ereplicht, toen, nu en in de toekomst*, 's-Gravenhage 1986.

D. Houwaart, *Hehillo kedousjo Den Haag*, 's-Gravenhage 1986, 137-142 ('De graafplaatsen').

S. Jacobus, 'Documentatie van grafzerken in Gelderland', *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 120 (1984), nr. 15, 7.

H. de Jong, *Over begraafplaatsen*, Amstelveen 1981.

E. Koennen, *De graftekens op de joodse begraafplaats te Zaltbommel*, Zaltbommel 1986.

H. L. de Kok, 'Nederland de geschiedenis in als rommelgravenvolk', *Heemschut* 64 (1987), nr. 2, 5-7.

H. Kooger, *Joods leven in Doesburg*, Zutphen 1981, 51-54 ('De begraafplaatsen') en 87-93 ('De joodse begraafplaats te Wildenborgh').

S. Laansma, *De joodse gemeenten in de kop van Overijssel*, Zutphen 1981, 22-24; 34-36; 61-63 en 73-74 ('De begraafplaatsen Blokzijl, Hasselt, Steenwijk en Zwartsluis').

P. L. Leget-Kuijlen, 'Bewaarde grafstenen op de Oisterwijkse joodse begraafplaats', *De Kleine Meijerij* 34 (1983), 55-82.

J. Meijer, *Versteend verleden: de joodse begraafplaats te Overveen*, Haarlem 1983.

'Moge haar ziel gebonden zijn in de bundel des levens', *Bisdomblad*, 2 november 1984, 6-7 (over de inventarisatie begraafplaatsen Noord-Brabant).

* Voor publikaties van vóór 1980 zie de uitvoerige bibliografie in de catalogus *Dood en begraven*. De hier gegeven lijst maakt geen aanspraak op volledigheid, slechts de meer in het oog springende publikaties zijn vermeld. Kranteartikelen zijn niet opgenomen.

F. Püttmann, *Diemen buyten Amsterdam*, Diemen 1987, 137-147 ('De begraafplaats Zeeburg en de begraafplaats Diemen').

W. Smit, 'Necrogeografie', *Geografisch Tijdschrift* 18 (1984), 285-293.

A. G. Steenbergen, 'Restauratie joodse begraafplaats Wageningen?', *Heemschut* 59 (1982), nr. 1, 18-19.

M. L. Stokroos, 'Gietijzeren graftekens in Nederland', *Spiegel Historiae* 16 (1981), 589-599.

M. L. Stokroos, 'De Asser ijzergieterij als producent van funerair gietijzer', *Monumenten in Drente I*, Assen 1985, 145-161.

M. L. Stokroos, 'Gietijzeren graftekens in de provincie Groningen', *Groninger Kerken* 2 (1985), 4-13 en 3 (1986), 16-17.

Van kerkhof tot begraafplaats, tentoonstellingscatalogus Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht, 1982.

G. F. Verheyen, 'Kan Monumentenzorg het 140 jaar oude kerkhof te Horst (L) redden?', *Heemschut* 63 (1986), nr. 12, 226-228.

J. H. de Vey Mestdagh, red., *Joden in Noord-Oost Groningen*, Groningen 1980, 223-302 ('De begraafplaats te Appingedam in beeld'); 389-433 ('De begraafplaats te Farmsum in beeld') en 483-498 ('De begraafplaats te Loppersum in beeld').

L. van Wallenberg, 'Jodengang en jodenkerkhof te Middelburg', *De Wete, Heemkundige Kring Walcheren* 11 (1982), nr. 4, 16-19.

IETS VOOR JOU ...

De Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis (NJBG) is actief bezig met geschiedenis en archeologie.

Elk jaar kunnen de leden deelnemen aan diverse restauratie- en archeologische projecten in binnen- en buitenland. Naast activiteiten in de plaatselijke afdelingen is een jaarlijks hoogtepunt het congres in de kerstvakantie. NJBG: voor alle jongeren tussen de 12 en 25.

Lidmaatschap f 35, — per jaar.

Fibula is het tijdschrift van de NJBG, dat in samenwerking met uitgeverij Matrijs wordt uitgebracht. Naast artikelen over uiteenlopende historische onderwerpen speciale aandacht voor tentoonstellingen, nieuwe boeken, en voor historisch en archeologisch onderzoek van de NJBG.

Abonnement f 25, — per jaar; leden en donateurs van de NJBG ontvangen Fibula gratis. Fibula verschijnt 4 maal per jaar en elk nummer telt 32 pagina's, boordevol boeiends!

Informatie, lidmaatschappen en abonnementen:
NJBG, Prins Willem Alexanderstraat 5, 2595 BE Den Haag,
070-476598

BOEKBESPREKINGEN

J. de Kleyn

Volksaardewerk in Nederland sedert de late middeleeuwen

Uitgeversmaatschappij de Tijdstroom bv,
Lochem-Gent 1986; 256 p.; afb.; 24,5 cm;
ISBN 90-6087-921-X; f 96,00.

Volksaardewerk in Nederland sedert de late middeleeuwen is een herziene uitgave van het in 1965 bij W. de Haan nv te Zeist uitgegeven en reeds lang uitverkochte *Volksaardewerk in Nederland 1600-1900* van de zelfde auteur. Droeg de eerste druk het karakter van een eerste tussenstand, in de nu voor ons liggende tweede druk is het resultaat samengevat van zo'n dertig jaar wetenschappelijk werk op dit gebied als hoofdconservator aan het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem. Het is de verdienste van de auteur, dat hij indertijd met de eerste druk een tot dan toe slechts gedeeltelijk in kaart gebracht terrein heeft opgelegd. In de tweede druk heeft hij dit terrein nu verder ontgonnen.

In de inleiding wordt het onderwerp gedefiniëerd als: 'een bepaalde groep aardewerk, die in Nederland algemeen gangbaar was, ongeacht de maatschappelijke stand of status van de eigenaars'. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen het volksaardewerk bedekt met loodglazuur of ongeglazuurd enerzijds en anderzijds het 'luxe' door specialisten beschilderde plateel alsmede het zogenaamde 'Wit Delfts' bedekt met tinglazuur.

De hoofdstuk-indeling uit de eerste druk is gehandhaafd. Behalve de resultaten van eigen onderzoek, zijn in deze tweede druk veel gegevens verwerkt ontleend aan de belangrijke opgravingen en de nieuw verschenen vakliteratuur in binnen- en buitenland uit de jaren 1965-1983. In zijn benadering van het onderwerp is de oorspronkelijke afkomst van de auteur als ethnoloog duidelijk herkenbaar. Door de hoofdstukken II t/m IV lopen vier hoofdthema's: verscheidenheid van vorm en versiering, functie, herkomst en fabricage. Terecht heeft de auteur gemeend, dat deze verschillende aspecten van hetzelfde ding niet los van elkaar gezien kunnen worden.

In hoofdstuk I worden behandeld, het winnen van en de handel in klei, de bewerking van de klei tot een draaibare massa, de maateenheid de 'worp', de verschillende typen draaischijven, het draaien en de verdere afwerking, de verschillende typen traditionele ovens en de problemen bij het bakproces.

In hoofdstuk II wordt het volksaardewerk benaderd vanuit de invalshoek van de plaats van herkomst en de verspreiding via de handel. De Franse pottenbakkerscentra La Chapelle des Pots en Beauvais worden er in behandeld. Er wordt diep ingegaan op de Duitse centra van aardewerkfabricage in Wanfried, het Wezergebied, Ochtrup, het Nederrijnse en het aanpalende Limburgse pottenbakkersgebied. Er wordt aandacht besteed aan de verschillende en vaak misleidende benamingen waaronder de produkten werden verhandeld, aan de handelaren, de handelswegen en de handelscentra, aan de migratie van pottenbakkers. Voor wat het binnenland betreft, wordt een licht geworpen op de minder bekende productie van volksaardewerk in Overijssel en Gelderland. Met name in de 19e eeuw hebben steden als Deventer, Kampen, Ommen, Zutphen, Zwolle en Winterswijk een niet onbelangrijke aardewerkproductie gekend. Ook meer bekende pottenbakkerscentra in het Westen zoals Amsterdam, Bergen op Zoom, Delft, Dordrecht en Gouda passeren de revue. Tenslotte worden de Friese pottenbakkers behandeld, met name in Leeuwarden, Sneek en Workum.

In hoofdstuk III wordt het volksaardewerk gezien vanuit de vorm en de functie. Er wordt een grote verscheidenheid aan voorwerpen in behandeld voor het bewaren van vloeibaar en vast voedsel, het toebereiden en nuttigen van spijzen en dranken, het verzorgen van het haardvuur, verwarming en verlichting, de zuivelbereiding en de verzorging van kleinvee, speelgoed en siervoorwerpen, voorwerpen te behoeve van de menselijke hygiëne en de verzorging van zieken, religieuze voorwerpen voor in huis en verpakkingsmateriaal.

In hoofdstuk IV, het laatste hoofdstuk, worden de verschillende versieringstechnieken besproken aan de hand van concrete voorbeelden, zoals engoberen,

sgraffito, kerfsnede, ringeloren en koud beschilderen. Uit de behandeling van de verschillende technieken van vervaardiging en versiering blijkt, dat de auteur met deze onderwerpen moeite heeft gehad. Zo blijft bijvoorbeeld onduidelijk, wat een 'worp' is (blz. 21-23). Ten aanzien van de kleur van glazuren drukt de auteur zich niet altijd duidelijk uit. Er wordt herhaaldelijk gesproken van 'gele glazuur', waar kennelijk kleurloos loodglazuur op witte engobe wordt bedoeld. Ook de verklaring van de ongeglazuurde, met witte engobe bedekte randen van 18e- en 19-eeuwse Nederlandse en Limburgse schotels op blz. 217 overtuigt niet.

Achterin het boek is een uitvoerige lijst van binnen- en buitenlandse literatuur op het gebied van het volksaardewerk opgenomen, bijgewerkt tot en met 1983. Jammer is echter, dat hierin ontbreekt het werk van Thomas Dixel: *Gebrauchsgerätypen. Das Gebrauchsgüter Mitteleuropas von der römischen Zeit bis ins 19. Jahrhundert, Band I*. Klinkhardt & Biermann, Braunschweig 1980. Hierin corrigeert namelijk de zoon een aantal misinterpretaties van zijn vader Walter Dixel, die wel in de literatuurlijst is opgenomen. Door een uitgebreid register laat het boek zich uitstekend hanteren als naslagwerk of als gids op het gebied van volksaardewerk. Ondanks enkele aanmerkingen geeft het als enig samenvattend overzicht een goede doorsnede van het in Nederland aangetroffen loodglazuurd en ongeglazuurd aardewerk van na de middeleeuwen, waarbij ook het menselijke element van de pottenbakker, de handelaar en de gebruiker niet is vergeten.

W. F. RENAUD

juni 1986

F. de Jong, red.

Stedebouw in Nederland

50 jaar B.N.S.

De Walburg Pers, Zutphen, 1985;

ISBN 90-6011-368-3 geb. C.G.I. 515; Prijs f 69,-.

Het tot stand komen van een jubileumboek is vaak een geschiedenis op zich. De keuze van de opzet is vaak al moeilijk genoeg, de keuze tot een goed einde brengen is zeker niet gemakkelijk. Een jubileumboek geschreven door één persoon, met één persoonlijke visie is vaak een lezenswaardig boek. Daarmee was de zaak beklonken en kon aan een volgende fase begonnen worden. Een jubileumboek naar aanleiding van het 50-jarig bestaan van de Bond van Nederlandse Stedebouwkundigen vraagt echter wel om een andere benadering. In de verantwoording komt deze moeilijkheid duidelijk naar voren. Dat er bij het 50-jarig jubileum een geschreven geschiedenis moest komen en niet later

vond zijn oorzaak in het feit dat er nog vele collega's in staat waren om over de ontwikkeling van de stedenbouw en de ruimtelijke ordening van de laatste 50 jaar te vertellen. Los van dit jubileum echter, waren verschillende leden van de B.N.S. buiten de bond om reeds bezig met het samenstellen van een publikatie. Het betrof een bundel opstellen over ruimtelijke ordening van 1900 af, bijeengebracht door Prof. Ir. S. J. van Emden samen met Mr. J. Witsen, Directeur-Generaal van de Ruimtelijke Ordening. Deze geschriften vormen de basis voor het Jubileumboek.

Het boek is ingedeeld in twee delen. Het eerste deel behandelt een beschrijving van de Nederlandse samenleving, de ontwikkelingsgeschiedenis van de Nederlandse stedenbouw en een beschrijving van de organisatie van de planning in ons land. Het tweede deel gaat in op de stedebouwkundige ontwikkeling op drie niveaus, het rijk, de provincie en de gemeente.

Buiten de samenstellers van een boek, is er ook altijd weer de lezer, of beter gezegd de bezitter van het boek. Het boek 'bezitten' wil nog niet zeggen 'lezen'. Een eerste indruk is vaak beslissend voor het al of niet lezen of aandachtig inkijken. De eerste indruk van dit boekwerk was niet hoopvol. Veel, dicht opeengedrukte, tekst met lange zinnen, te klein afgedrukte stadskaarten en overvolle pagina's komen als een zware last op je af. Het laatste deel is heel verwarrend, kleine fotootjes zonder aanduiding waarom en waar, het hele skala schetsachtige stadkaartjes, die vaak meer artistiek dan doelmatig schijnen, verraden vele handen en inzichten in de materie stedenbouw. Hebben wij te maken met een geschiedschrijving 50 jaar stedenbouw of met een betrouwbaar naslagwerk? De eerste indruk van dit boek is bij het lezen van de eerste hoofdstukken echter gedeeltelijk misleidend. Het boek boeit in het begin zodanig, dat er tijd vrijgemaakt wordt om het omvangrijke werk door te werken. De onderdelen, geschreven door Prof. Ir. S. J. van Emden zijn vlot en boeiend geschreven en geven een schat aan informatie. Geen droge informatie maar een verhaal geschreven vanuit een persoonlijke visie en ervaring. De schrijver moet een boeiend verteller zijn, het liefst zou je samen met hem door de stadsuitleg van de jaren 20 en 30 lopen (b.v. van Amsterdam) en kijken en luisteren. Want door een stad moet je kunnen lopen en je telkens weer verbazen. Wat is er een aandacht besteed aan het kijkplezier, aan geborgenheid en aan het gevoel dat je thuis bent. De gebondenheid tussen de stadsuitleg en de architectuur is onovertroffen. Onwillekeurig komt het idee naar boven borrelen of wij in visueel artistiek niveau, waar een burger toch ook recht op heeft, niet veel ingeboet hebben na de jaren veertig.

De overgang naar de andere bijdragen is groot. Hier krijgt het boek meer de allure van een naslagwerk, wat misschien ook wel de bedoeling was. Dit

deel van het boek zit boordevol gegevens, soms gortdroog, maar verheldert veel. Vooral de bijdrage van Prof. Dr. A. M. J. Kreukels over de ontwikkelingen in de planningsmethodologie rond de Derde Nota enz., geeft een goed inzicht in de krachten en specialismen die geleidelijk aan bij de planvorming en -uitvoering betrokken zijn geraakt.

De korte bijdragen van Mr. J. Witsen 'De derde nota over de ruimtelijke ordening' en 'De procedure van de planologische kern beslissingen' doen het karakter van een naslagwerk weer bijna vergeten. Ik denk, dat deze materie niet korter en helderder geschreven had kunnen worden. De bijdragen over 'De ontwikkeling van het rivierengebied' van de hand van Prof. Ir. J. P. A. van den Ban en 'Enkele aspecten van de ruimtelijke ontwikkeling van Zuid West Nederland' van Drs. C. J. Colijn en Ir. C. J. Vriesman geven heel duidelijk aan waar het in dit vak om gaat en zijn, in een aangepaste vorm, geschikt voor een groter publiek. In deze bijdrage komt goed tot uiting waar het om gaat, hoe geworsteld moet worden om een zo optimaal mogelijk leefklimaat te krijgen. Ditzelfde geldt, misschien in iets mindere mate ook voor de bijdragen van Ir. P. G. Meijer 'De streekplannen van Noord Brabant' en van Prof. Dr. A. K. Constandse 'Planning van de IJsselmeerpolders'. Het hoofdstuk 'Planvorming op gemeentelijk niveau' met een inleiding van Ir. C. de Cler geeft de lezer het gevoel op bekend terrein te komen. Vooral de bijdrage van Dr. Ir. R. A. F. Smook geeft meer dan wat voor uitleg ook aan, dat er met zorg omgegaan moet worden met onze oude steden. Hij stelt dat voor 1900 men wel 'stedebouwend' bezig is geweest, maar nog niet met 'stedebouw'.

De bedoeling van deze uitspraak is duidelijk en juist. Toch roept deze uitspraak de vraag op waarom onze oude stadskernen dan toch zoveel boeiender zijn dan pure nieuwe steden. Onbegrijpelijk is overigens dat dit hoofdstuk niet aan het begin van het boek is geplaatst. De bijdrage van Van Emden zou er goed op aansluiten. Maar terzake: de bijdrage van Ir. C. de Cler 'De wederopbouwperiode' laat in kort bestek de verschillende plaatsen, die oorlogsschade geleden hebben, de revue passeren en de wijze van aanpak die men gevolgd heeft bij de wederopbouw. Amsterdam komt, terecht overigens uitvoerig ter sprake in de bijdragen van Ir. M. van den Berg, die een overzicht geeft vanaf 1900; van Ir. H. W. Struben, die de ontwikkeling in de stadsvernieuwing beschrijft en van Ir. D. L. H. Slebos, die de Amsterdammer en de vrije natuur behandelt. Ook Den Haag en Rotterdam komen uitgebreid aan de orde.

De moeilijkheden voor de lezer komen echter bij de kleinere gemeenten. Zowel de tekeningen (stadsplattegronden) en foto's zijn zonder onderschrift. De plattegronden zijn op zeer kleine schaal weergegeven, gete-

kend in allerlei technieken wat zo nu en dan een grafisch en artistiek plaatje oplevert, maar waarvan de functie volledig aan de beschouwer voorbij gaat. Door de verkleinde weergave is de inpassing van de nieuw ontwikkelde structuur in of aan de oude verkeveling volledig ondoorzichtig. Ik dacht, dat juist die in- of aanpassing in het vak stedenbouw toch hoog genoteerd stond. Of is dit toch pas een idee van de laatste jaren. Jammer dat deze aspecten niet goed naar voren komen, het komt nu op de beschouwer over als een willekeurig spel van blokjes of vlakjes, zonder het waarvan en waarnaar toe. Bij Almere en Almerestad komt de uiteenzetting dan ook direct duidelijk over. Voor zover de overige gemeenten de nodige duidelijkheid bieden, blijkt uit deze selectie wel de aandacht die ook aan de kleinste lokaties besteed wordt. Hier komt het vak van stedenbouwer nog wel het best tot zijn recht.

Op het einde van het boek bekruipt de lezer toch weer het gevoel dat de eerste indruk nog niet zo vreemd was. Er zijn boeiende bijdragen, veel gegevens voor naslag, zeker voor een jongere generatie, goede overzichten maar wonderlijk gepresenteerd. Een logischer indeling van de onderwerpen en een minder stugge en afwerende lay-out zouden dit boek tot een feestelijk gedenkboek hebben gemaakt.

H. ZANTKUYL

juni 1986

E. Dhanens

'Het graf van Rooms-Koning Willem II en de rol van Jan Gossaert in de wederuitrusting van de koorkerk te Middelburg in Zeeland',

Academia Analecta. Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België 46 nr. 1 (1985), 63-142.

Middeleeuwse grafmonumenten met gebeeldhouwde figuren zijn in Nederland zeldzaam. Vooral als we letten op het grote aantal van dergelijke grafbeelden in de ons omringende landen, valt het op hoezeer Nederland, met een zestal van vóór het midden van de 14e eeuw en niet veel meer uit de late middeleeuwen, achterblijft in het algemene patroon van het middeleeuwse westen. Men kan niet zeggen dat in Nederland meer monumenten ten offer zijn gevallen aan beeldenstormen, revoluties en restauraties, maar evenals in andere Europese landen zijn toch ook hier vele grafmonumenten verdwenen als gevolg van iconoclastische ijver. De ons ter beschikking staande historische bronnen – men denke b.v. aan de grote genealogische werken uit de 16e en 17e eeuw – wijzen echter nergens in de richting van een eenzijdige vernietiging van middeleeuwse grafmonumenten in Nederland. Het ontbre-

ken ervan is veeleer te wijten aan de afwezigheid van een middeleeuwse traditie op dit gebied. Zo hebben de Graven van Holland, aanvankelijk begraven in de abdij van Egmond en later in Rijnsburg, geen oorspronkelijke grote grafmonumenten gekend. Hun begraafplaatsen zijn lange tijd in ere gehouden, maar grafmonumenten met volronde beeldhouwde figuren hebben deze niet bezeten. En de Hertogen van Gelre en Brabant hebben, enkele uitzonderingen daargelaten, geen grafmonumenten laten oprichten in plaatsen die in het huidige Nederland liggen. Zelfs de Utrechtse bisschoppen hebben maar bij uitzondering zulke beeldhouwwerken gesticht. De meeste middeleeuwse grafbeelden die bewaard zijn gebleven zijn verschillende malen onderwerp geweest van monografische studies. Het betreft hier dan meestal oudere onderzoeken waarbij de aandacht voor genealogie en heraldiek de boventoon voert. Een overzicht over de middeleeuwse grafmonumenten in Nederland bestaat niet.

Het is dan ook opmerkelijk dan een bewaard gebleven brokstuk van een ridderfiguur, in de abdij van Middelburg, tot nu toe steeds aangezien als het enige overblijfsel van het grafmonument van de Rooms-Koning Willem II († 1256) en in het begin van de 14e eeuw gedateerd, nu op goede gronden wordt toegewezen aan Floris de Voogd († 1258) en als 13e-eeuws wordt geduid. Het is daarmee direct het oudste riddergrafbeeld in Nederland.

Deze nieuwe interpretatie vindt men als een nevenresultaat in de studie die het onderwerp van deze bespreking vormt. In dit diepgravende werk wordt melding gemaakt van het bestaan van een zeer groots beeldhouwd wandgraf in Renaissancestijl uit het midden van de 16e eeuw voor Willem II graaf van Holland en Rooms-Koning en zijn echtgenote Elisabeth van Brunswijk-Lüneburg. Deze prachtige graftombe is maar 11 jaar te zien geweest, van 1546/7 tot januari 1568, toen het monument door brand als gevolg van blikseminslag volledig werd vernield. Het bestaan van het wandgraf was tot nu toe volledig onbekend. De auteur kwam op het spoor door een korte beschrijving in een klein *epitaphier* in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel uit 1559.

Het betreft een vondst van de eerste rang. Bovendien worden we hierbij nogmaals herinnerd aan het feit dat er in ons land vele grote grafmonumenten uit de 16e en 17e eeuw verloren zijn gegaan. In tegenstelling tot de schaarste aan middeleeuwse grafmonumenten heeft ons land in de 16e en 17e eeuw zeer vele grootse Renaissance- en Barokmonumenten gekend. Een blik in de eerder genoemde genealogische en heraldische werken laat zien hoeveel er aan grote monumenten verloren is gegaan. De weinige overgebleven monumenten zijn indrukwekkend genoeg. Wie kent niet het praalgraf van Willem van Oranje vervaardigd

door Hendrik de Keyser en de andere monumenten van Pieter de Keyser, François Dieussart, Artus Quellinus, Rombout Verhulst en Bartholomeus Egger, of anonieme werken als in Breda en Bergen op Zoom (onlangs volledig gerestaureerd). Toch bestaat ook voor deze periode geen omvattend overzicht over de Nederlandse monumenten, vaak ook Europees gezien van het hoogste niveau en origineel in iconografie. De inleidende hoofdstukjes van het boekje van F. T. Scholten over Rombout Verhulst (in dit Bulletin aangekondigd in jaargang 85 (1986), 47) toont de behoefte aan zo'n overzichtswerk duidelijk aan.

Over de maker van het Renaissance-monument in Middelburg is niets bekend. De auteur noemt alle grote beeldhouwers van die tijd, Jan Mone, Jacques Dubroecq, Conrad Meit, Cornelis Floris, Colijn de Nole, als mogelijke makers. Het gaat dan ook om een zeer indrukwekkend geheel. Het monument wordt in het artikel gevisualiseerd door een schets, van de hand van C. A. van Swigchem. Dit komt als nogal gedurfd over. De basis van de visuele voorstelling wordt namelijk slechts gevormd door twee kleine pagina's tekst, waarvan de helft nog uit een beschrijving bestaat van heraldiek. Ik wil niet suggereren dat de begeleidende redenering onovertuigend is, maar men kan niet voorzichtig genoeg zijn. Nog onlangs is aangetoond hoe gemakkelijk men op een dwaalspoor kan worden gebracht. De recente vondst van de grafsteen van Jan van Scorel heeft bewezen dat zijn grafmonument niet, zoals men tot dan toe steeds had aangenomen op grond van een tekening, een groot wandgraf was, maar dat het om een vloerzerk ging met er boven tegen de wand een geschilderd tondo met het portret van de overledene door Antonie Mor gevat in een stenen kader. Het nog bestaande tondo en de onlangs gevonden vloerzerk zijn op de vorige jaar gehouden tentoonstelling *Kunst voor de beeldenstorm* (zie pags. 334-336 van de catalogus) in hun oorspronkelijke positie te zien geweest. Het grafmonument wordt uitvoerig beschreven in *Oud Holland* (Jaargang 100, 1986, pags. 171-196) door H. L. Defoer en P. Dirkse, die de vloerzerk aan Jacob de Nole toeschrijven.

Het eerste gedeelte van dit op een boekwerk gelijkend artikel (naast 80 pagina's tekst omvat het nog 24 pagina's aan afbeeldingen) gaat zeer uitvoerig in op de iconografie in de loop der eeuwen van de voorstelling van de Rooms-Koning Willem II. Dit gedeelte lijkt uitputtend behandeld en is mijns inziens een voorbeeldige studie van een zeer divers en ingewikkeld thema. Hierna volgt de geschiedenis van het monument. Het eerste grafteken is zeer waarschijnlijk een schrijn geweest die in de gotische tijd werd uitgebreid. De aanleiding tot het vervaardigen van het nieuwe monument was de brand van 1492, en de wederuitrusting van de kerk in een tijd dat 'het oprichten van grafmonumen-

ten ... een belangrijke bekommernis van onze vorsten' was. Hierna volgt het hoofdstuk over de visualisering.

Het hier besproken werk eindigt niet met de bewonderenswaardige vondst van het grafmonument van Willem II. De genoemde herinrichting van de kerk te Middelburg nam zo'n 50 jaar in beslag en omvatte naast het grafmonument een nieuw koorhek, een koperen Mariabeeld, een sacramentshuisje, een groot altaarretabel en een geborduurd antependium. Het zijn vooral de laatste twee kunstwerken waarop in de tweede helft van het artikel wordt ingegaan en waarvan het beschreven onderzoek tot opvallende resultaten leidt.

Op basis van een stilistische analyse komt de schrijfster tot de suggestie dat het rijke altaarantependium dat in het Jubelparkmuseum in Brussel wordt bewaard en dat tot nu toe aan Mone of aan Metsys werd toegeschreven het werk is van Jan Gossaert, de *maître d'oeuvre* van de nieuwe kerkinrichting, en dat het heeft thuisgehoord in de Middelburgse abdijkerk van de Norbertijnen. De geschiedenis van de omzwervingen van het antependium – zo is het gedurende lange jaren verknipt geweest om te passen in de Nassau-kapel te Brussel – geeft de genoemde suggestie de kracht van zekerheid. Hetzelfde geldt voor de iconografische interpretatie, vijf nieuwtestamentische tafelscenes, die volledig passen in de Nobertijnse spiritualiteit, gericht als deze was op de strijd voor de orthodoxie van de transsubstantiatie.

Het geschilderde en niet meer bestaande altaarretabel – het voor tijdgenoten beroemdste werk van Gossaert – wordt bij Karel van Mander omschreven als een kruisafneming. Maar Van Mander heeft het werk niet zelf gezien en hier wordt de mogelijkheid geopend dat een grote gravure van Gossaert met een voorstelling van de Mis van Gregorius de voorstelling van het middenpaneel weergeeft en een tekening van Gossaert met een Sibylle die van een van de linker vleugelpanelen. De iconografie van de voorstellingen past in ieder geval in het eucharistische programma van het antependium en in de genoemde spiritualiteit van de Norbertijnen.

De lezer krijgt soms de neiging zijn wenkbrauwen te fronsen door de bijna te perfecte oplossingen van allerlei problemen, bij de bijna onmerkbare overgangen in de redenering van suggestie via waarschijnlijkheid naar zekerheid, bij het interpreteren van Dürers kritiek op het altaarretabel als afgunst, bij de vergelijking van het retabel met het Lam Gods van Van Eyck, bij de wat te makkelijke toeschrijving van het antependium aan Gossaert (op basis van een stilistische vergelijking met andere, niet afgebeelde werken). Maar meer dan een wenkbrauwfronsen wordt het niet, daarvoor worden de nieuwe toeschrijvingen toch te zeer onderbouwd.

Het artikel besluit met een nieuwe interpretatie van een schitterende tekening van Gossaert in het Kupferstichkabinet der Staatliche Museen te Berlijn met het zijaanzicht van een vrijstaande tombe met een vrouwelijk gisant en vier personificaties van deugden in de vier nissen in de zijwand. De schrijfster oppert dat deze tekening niet een ontwerp is voor de tombe van Isabella van Oostenrijk, zuster van Keizer Karel V en vrouw van Christiaan II van Denemarken, maar een voorontwerp van een niet uitgevoerde tombe voor Willem II en zijn echtgenote Elisabeth van Brunswijk-Lüneburg.

Van de absolute zekerheid van het bestaan van het Renaissancewandgraf van Willem II en Elisabeth, via de (zeer) grote waarschijnlijkheid van de nieuwe toewijzing aan Gossaert en aan de Middelburgse abdij van het antependium en het vaststellen van de iconografie van het altaarretabel zijn we hier aangekomen bij een mogelijkheid. Deze mogelijkheid wordt niet onderbouwd met documenten. De zes bijdragen met bronnen die aan het artikel zijn toegevoegd betreffen de eerste drie genoemde onderwerpen. Maar ook de nieuwe toewijzing van de tekening overtuigt.

Hoewel we hier te doen hebben met een artikel in plaats van een zelfstandig gepubliceerd werk, geeft het zoveel nieuwe informatie dat een bespreking gerechtvaardigd is. De aanwezigheid van de grafplaat van Jan van Scorel op de tentoonstelling *Kunst voor de beeldenstorm* was een van de vele verrassingen daar, het antependium en de tekening van de vrijstaande tombe hadden er aanwezig kunnen zijn.

H. TUMMERS

november 1986

M. Agterberg

De bodebus in de Lage Landen

In afleveringen verschenen tussen december 1980 en april 1985. Gebundeld. Grafia Offset, Pijnacker.

Bij Bart op zolder lagen heel wat spullen, die onze intense belangstelling opriepen. Eens kwam Bart buiten met een stok, beschilderd met onze nationale kleuren, die zich als linten om de staf wikkelden. Het boven-eind droeg een vierkante knop, waarvan de vijf vlakken ook al beschilderd waren. Vaag herinner ik mij het wapen van ons dorp. Het was ongetwijfeld de staf, waarmee een lang vergeten oom zijn functie als brandmeester nadrukkelijk onder de aandacht van de dorpsgenoten bracht. Bart wandelde er trots en ietwat afgemeten mee rond, afgunstig bekeken door z'n vrienden. Maar het mocht niet van zijn vader. Was de naam van oom Adriaan voor Bart slechts de zwakke echo uit een ver verleden, zijn vader zag de indrukwekkende gestalte van oom Adriaan, voorzien van het

teken van zijn waardigheid bij tijd en wijle nog haast tastbaar voor zich. Wat is er van al dit ritueel overgebleven? Zilveren platen in onze Oudheidskamers: brouwersgilde, zakkendragersgilde en zo meer. Goed, de burgemeester met zijn ambtsketen. Soms – oh, die niet weg te dringen associaties! – doet hij me denken aan onze goede oude bullebak van een officier van piket, die ons – in mijn heldenjaren! – gelastte de kroeg te verlaten. Alla, dat moet dan maar.

De burgemeester is zo wat de enige, die bij uitgezochte gelegenheden nog steeds met uiterlijke kentekenen van zijn waardigheid getooid is. Noch de gemeente-secretaris, noch de wethouders zijn bij bedoelde plechtigheden dadelijk zo herkenbaar. Vreemd, in deze tijd waarin 'status' zo'n grote rol speelt. Maar dan de bewaker van de poort tot het gemeentelijk heiligdom dat soms heel triviaal stadskantoor heet: de gemeentebode. Hij draagt – zeker bij officiële gebeurtenissen – de bodebus. De argeloze lezer, weinig thuis in de geschiedenis der insignia – de uiterlijke tekenen van een waardigheid – zal wellicht hierbij denken aan een bus. In feite is hij dan wel dicht bij de oorspronkelijke vorm van het voorwerp in kwestie: een bus, waarin het stuk dat de bode over had te brengen gedurende de reis geborgen werd. Hij droeg die bus aan de gordel en zette zijn figuur overigens het nodige gezag bij door het meedragen van een bodestaf. Deze bestond veelal uit een houten roede, voorzien van in zilver uitgevoerde ornamenten. Hierbij behoorde als regel het stadswapen, dan wel het wapen van de instantie (baljuwschap, dijkgraaf) die hij vertegenwoordigde. De bodebussen, waar het in het onderhavige werk om gaat, herinneren echter in niets meer aan een bus; we krijgen nu te maken met waardigheidstekens, die vooral het wapen van de gemeente, het waterschap nadrukkelijk onder de aandacht van de beschouwer brengen. Soms zijn het indrukwekkende werkstukken uit de werkplaats van een zilversmid. Ongetwijfeld heeft deze omstandigheid bijgedragen tot het organiseren van tentoonstellingen, zoals in de Waag te Deventer gedurende februari 1983 of op Paleis 't Loo van 8 mei tot 14 juli 1985.

De schrijver van *De Bodebus in de Lage Landen* is gemeentebode van Schipluiden en dat verklaart zonder omhaal zijn belangstelling voor de bodebus. Aanvankelijk bepaalde hij zich tot een inventarisatie van alle bodebussen in Noord- en Zuid-Holland, waarbij hij waterschappen en andere openbare lichamen niet vergat. De schrijver gaf zijn werk als ondertitel mee: Inventarisatie van bodebussen van gemeenten en waterschappen in Noord- en Zuid-Holland. Bovendien vindt men er de insignia van de kamerbewaarder van de Commissaris der Koningin en die van de Raad van State in afgebeeld. Inderdaad: afgebeeld. Van elk stuk werd een foto opgenomen, zo nodig van voor- en ach-

terzijde. Wanneer we het over kamerbewaarders hebben: ook het draagteken van de zaalbewaarder van de Tweede Kamer.

De afbeeldingen gaan vergezeld van korte aantekeningen, meestal betreffende de zilversmid die het stuk vervaardigde. Soms ook verduidelijkt een beschrijving van het wapen de op een afbeelding wel eens moeilijk te onderscheiden details. En wanneer het betreffende stuk niet meer in gebruik is, dan vindt men steevast de vermelding van de plaats – museum, oudheidkamer – waar het bewaard wordt. Om een voorbeeld te geven: het Hoogheemraadschap van de Vijfherenlanden werd per 1 januari 1973 opgeheven. De ex-bode heeft zijn bodebus ter beschikking gesteld van de museumzaal in het stadhuis te Vianen.

De behandelde inventarisatie verscheen in december 1980. En zoals het vaak gaat, de schrijver kon het hierbij niet laten. Hij werd – wat de Fransen zo elegant noemen – 'enfant de son oeuvre'. Eenmaal op dit spoor gekomen groeide zijn inventarisatie uit tot een zoektocht over het hele land en zelfs nog daarbuiten. In 1981 volgde de publikatie van de bodebussen van Zeeland, Noord-Brabant, benevens Limburg. Hieraan toegevoegd nog zo het een en ander uit België. De insignes aangetroffen in Gelderland, Utrecht en Overijssel werden in januari 1983 gepubliceerd. Tenslotte volgde het materiaal uit het Noorden des lands in april 1984. Nog waren de nasporingen niet tot een goed einde gekomen; er volgde een serie aanvullingen, waarbij zelfs voorwerpen uit Frankrijk aan de orde kwamen. De afleveringen zijn tenslotte gebundeld en derhalve in één band uitgegeven.

De gevolgde werkwijze heeft bij de totstandkoming van het totaal enkele in het oog springende verschijnselen teweeg gebracht. Er zijn wat oneffenheden ontstaan, waar de gebruiker wel over kan struikelen. Deel I moet het zonder inhoud doen, evenals deel IV. De delen II en III daarentegen worden door een inhoudsopgave inderdaad veel gemakkelijker te raadplegen. De aflevering Gelderland (III) is verrijkt met een paar verhandelingen van A. M. Koldewey. Voor Overijssel schreef B. Dubbe een zeer lezenswaardige beschouwing over het Zwolse stadszilver. In de aanvulling op deel I heeft de schrijver een artikeltje uit het Leids Jaarboekje van 1956 opgenomen. Zo vindt men hier en daar nog wel een stukje verhelderende tekst. Daarmee is niet gezegd, dat we hier met een 'lees'boek van doen hebben. Het op zich heel verdienstelijke werk laat zich nauwelijks lezen, veel eerder raadplegen.

Het verzamelde materiaal heeft de schrijver er niet toe kunnen verleiden een cultuurgeschiedenis van de bodebus te schrijven. Zijn eigen bescheiden kwalificatie – inventarisatie – geeft onmiskenbaar de begrenzing van zijn activiteiten aan. Maar wie zich in de ge-

schiedenis van het ornament wil verdiepen vindt hier ongetwijfeld veel materiaal naar zijn gading. De 'vertaling' van de Lodewijkstijlen door de artistiekelingen van de Lage Landen kan ongetwijfeld aanleiding geven tot interessante beschouwingen betreffende de cultuur en de smaak van de gegoede burgerij, waartoe de opdrachtgevers zonder enige twijfel toe behoorden.

Wanneer men zijn aandacht in het bijzonder op de wapens richt, zal de heraldiek best aan zijn trekken komen, gezien het grote aantal uitgebeelde blazoenen. Ontwikkelingen in de uitbeelding van wapenfiguren, helmen, schildhouders enz. zullen de ter zake kundigen heel wat vergezichten bieden.

Men zou zich kunnen afvragen, wat de beweging – kennelijk door Agterberg in gang gezet – tenslotte uitgehaald heeft. Welnu, ook deze vraag kan aan de hand van het boekwerk enigermate beantwoord worden. Er is – naar het schijnt – ook bij het kunstambacht opnieuw belangstelling voor het waardigheidsteken gegroeid. Er staan op de laatste bladzijden een paar voorbeelden van in 1984 en 1985 vervaardigde bodebussen. Mogelijk een ontwikkeling, waaruit onze zilversmeden toch wel enige hoop mogen putten, al zal dit nooit tot een massale produktie leiden. Of de belangstelling van de C.d.K. Hans Wiegel – onderstreept door een foto op de laatste bladzijde – verstrekkende gevolgen heeft gehad, onttrekt zich aan de waarneming van Uw recensent. In ieder geval heeft het niet aflatende streven van Agterberg er toe bijgedragen, dat het dragen van de bodebus schier overal – dus nu ook in kleine gemeenten – weer in zwang is gekomen. Een stukje decorum, waarvoor men in deze tijd van vervlakking waardering op kan brengen. Welke vormen de belangstelling kan aannemen zou men enigermate kunnen afmeten aan de deelname aan de Nationale Bodedag 1981, toen zo'n 600 (sic!) gemeenteboden bijeen waren op de Flevohof om daar hun gemeentevlag in de wind te laten wapperen. Voor de prijs van het boek kan men begrip opbrengen, gezien het grote aantal afbeeldingen.

J. G. N. RENAUD

november 1986

P. L. de Vrieze

Tuinkoepels en tuinhuisen in de provincie Groningen z.pl., z.j. [1986]; distributie boekhandel Boomker, Haren en Groningen; 62 p.; ISBN 90.6062.341.X; f 14,90.

Het boekje verdient de aandacht als tegenhanger van het eerdere *Tuinhuisen in Friesland* [Leeuwarden 1983?] van R. J. Wielinga, aangekondigd in *Bulletin*

KNOB 82 (1983), 93. Ondanks de tweedeling in de titel heeft De Vrieze in zijn tekst de 'koepels' en de 'huizen' niet gescheiden. De onvermijdelijke thee wordt al gauw geserveerd: 'De theekepel is voortgekomen uit (het) veel oudere tuinhuis, (dat) reeds lang voor het theegebruik in zwang was geraakt', een juiste constatering, die althans voor de beoogde lezers in de regio wel enige toelichting had behoeft (vgl. Wielinga in zijn inleiding en vooral B. O. van den Berg e.a., *Theekoepels en tuinhuisen in de Vechtstreek en 's-Graveland*, Hilversum 1980). Verrassend is het suggereren van een verband tussen 'een oplevende belangstelling voor het gebruik van thee' bij 'een jongere generatie' en een 'hernieuwde (?) aandacht voor oude tuinkoepels'. Serieus bedoeld? Meer dan aan de inleiding ontleent de publikatie haar waarde aan de goed geïllustreerde, maar soms wat fragmentarische bespreking van een dertigtal nog bestaande, toch wel zeer ongelijksoortige objecten, die met tuin of thee of alle twee te maken hebben: een wonderlijke excursie voert ons langs o.a. de uitgebouwde *tuinkamer* Ossenmarkt 4/4a, Groningen, de Paalkoepel aan het Paterswoldse meer en een wel uiterst simpel bouwseltje als Scholtenweg 24, Adorp. Van enkele objecten vermeldt De Vrieze de monumentwaardigheid, die we er bij een aantal andere maar bij moeten denken. Een register aan het slot noemt behalve de besproken bouwsels nog 21 andere bestaande tuinhuisen. De uitgave kwam tot stand ter gelegenheid van de plaatsing van een 'tuinkoepel' (voormalig wachthuisje van de Groninger paardetram) bij de borg Verhildersum ter nagedachtenis van de onvergetelijke mevr. T. F. Clevering-Meyer, door dr. G. Overdiep in een voorwoord met verdiende eerbied genoemd.

Zo'n tramhuisje toont de moeilijke omlijning aan van deze groep erfmeubilair. De Vrieze heeft blijkens eigen mededeling 'open priëlen, t.b.c.-huisjes, e.d.' niet opgenomen. B. Ockers, 'TBC-lichthuisje uit Olst in het Openluchtmuseum', *Bijdragen en Mededelingen van Het Nederlands Openluchtmuseum*, 1982, 2, laat foto's zien van zo'n huisje uit Winschoten, ca. 1910; het verschil met meer dan een van De Vrieze's tuinhuisjes is minimaal, slechts de draaibaarheid valt op. In zijn Friese publikatie acht Wielinga de recreatieve functie een essentiële, wil men van een tuinhuis kunnen spreken, waarbij hij het woord recreatief duidelijk bezigt in de thans gebruikelijke, beperkte zin. Ook stelt hij, anders dan De Vrieze, de voorwaarde, dat het object vrij van het woonhuis is geplaatst. Het is een kwestie van definiëren, van begrenzing van het onderwerp. Die begrenzing zal ook de reden zijn, dat Wielinga de twee als 'de theehuisjes' bekende gebouwtjes op het Noorder Bolwerk te Franeker, anders dan het tuinhuis van Zilverstraat 16 aldaar, niet noemt.

Terwijl laatstgenoemde ruim dertig pagina's wijdt

aan wat er *niet* meer is (zonder compleetheid van deze inventarisatie te garanderen), is De Vrieze over de verdwenen tuinhuizen erg kort, doordat hem de mogelijkheid van een onderzoek ontbrak. Beide boekjes hadden hun vele afbeeldingen en verduidelijkende tekeningen niet kunnen missen. In beide komen hinderlijke drukfouten voor. Welke provincie volgt?

Naschrift

Pieter Lauwrens de Vrieze overleed op 10 juni 1987. De vele plannen, ook voor verdere publikaties, die hij nog had, zullen geen realisatie zien. In dit blad zijn diverse bijdragen van zijn hand opgenomen. Ik noem 'De restauratie van de Martinikerk te Groningen, een tussentijdse balans', *Bulletin KNOB* 65 (1966), 92-101, en 'De restauratie van de hervormde kerk te Wons in Friesland', *Bulletin KNOB* 66 (1967), 5-11. Het lijkt niet ondienstig, en in handelen in zijn geest, de aandacht nog eens te vestigen op De Vrieze's artikel 'Wat is restaureren?', *Cultureel Maandblad Groningen* 1958/59, 197-203. Artikelen met dezelfde titel schreef hij nadien ook in andere bladen.

JAN KORF

november 1986

KNOB

NIEUWS VAN DE BOND EN ACTUELE INFORMATIE

Van de penningmeester

Begin 1988 zult U een acceptgirokaart voor de contributie 1988 ontvangen. U wordt vriendelijk doch dringend verzocht alleen met deze acceptgirokaart Uw contributie te betalen. Betaling dient te geschieden vóór 1 juni 1988. Wij danken U voor Uw medewerking.

Winterexcursie

In verband met de krokusvakantie is de winterexcursie verschoven naar 27 februari 1988.

Boekaankondigingen

De oude kerk te Etten

De in het centrum van Etten gelegen Hervormde kerk is sinds 1976 in gemeentehanden en werd in 1986 officieel in gebruik genomen als raadzaal. Een geslaagde vorm van hergebruik, al moet betreurd worden dat het gebouw niet meer als kerkruimte functioneert. Evenmin overigens als de al even interessante kerk van Leur, die sinds jaren trouwzaal is geworden.

Naar aanleiding van de restauratie verscheen een handzaam deeltje in de intussen al wat bekendere Clavis-monografiën-reeks. Aan de hand van oude afbeeldingen en beschrijvingen krijgt de lezer een goed beeld van de wijze waarop een der grootscheepse hal-lekerken van Brabant uiteindelijk in de vroege 19e eeuw gereduceerd werd tot een eenbeukig bouwwerkje, met een interessante laat-18e-eeuwse toren, waarin de architect Ph.W. Schonck motieven uit de laatgotische torenarchitectuur van Brabant op eigentijdse wijze verwerkte tot een mengeling van neogotiek-avant-la-lettre en 18e-eeuwse stijlvormen.

Helaas is afgezien van noten, zodat de precieze plaats van de vele archiefplaatsen onduidelijk blijft. Ik vraag me ook af hoe de auteurs komen aan de veronderstelling dat de met houten tongewelven overwelfde kerk wellicht koorsluitingen met een stenen gewelf heeft gehad, iets wat elders in de provincie niet

voorkomt. Jammer is het ook dat niets is vermeld over de uitgangspunten van de restauratie van 1986 en dat geen gegevens zijn opgenomen over de kap, over het koor en het rijke meubilair van de kerk. Nu blijft de lezer zich afvragen waarom het glasraam uit 1957 plaats maakte voor een neo-18e-eeuws raam, waarom de steunberen hoger zijn opgetrokken en de goten gelijk getrokken. Hij komt ook niets te weten over de uiterst interessante kansel van 1580 en het orgel van rond 1700.

I. Huisinga, R. Wols, De oude kerk van Etten. Van kerk tot Raadzaal. Clavis Kleine Kunsthistorische Monografieën 6, De Walburg Pers, Zutphen 1986; 48 p.; ISBN 906011.498.1; f 12,50.

W. v. L.

Deurbalken met inscriptie

Het verdringen van de ankerbalkconstructie door de dekbalkconstructie aan het einde van de middeleeuwen in het Weser-Oberland en daarna (en vandaaruit) elders zou volgens de Duitse boerderijkenner W. Schmülling de oorzaak zijn van het toenemen van inscripties en andere versieringen op gebouwen. In gebieden waar de ankerbalkconstructie in zwang bleef, zoals in Twente en de Achterhoek, kwamen inscripties minder voor. De voor de hand liggende plaats voor spreuken e.d. was boven de deel deur, op de 'nendeurbalk', met name bij 'stads'-boerderijen, niets zonder 'onderschoer'; anders was de spreuk immers moeilijk leesbaar. Wim Scholtz heeft een onderzoek naar deze deurbalkinscripties verricht en in het hierna te noemen artikel een overzicht gegeven, voor zoveel het de Achterhoek betreft. Hij onderzocht van de balken de afmetingen en de bouwconstructieve kenmerken en van de inscripties het lettertype, de huismerken enz. De betekenis en herkomst van de teksten is nagegaan. Van de nog bestaande balken zijn foto's bijgevoegd. Slechts twee teksten bevinden zich (mogelijk!) nog op de oorspronkelijke plaats. Religieuze teksten vormen de meerderheid. Het artikel sluit goed aan bij een eerdere publikatie van dezelfde schrijver (*Bewart dit hvs*

voor *Vngelvck vnd Brant*) in het Jaarboek Achterhoek en Liemers van 1985.

Wim Scholtz, *Dit hus stet in Godes hant. Een documentatie-onderzoek naar Achterhoekse deurbalken met inscriptie*, in: *Jaarboek Achterhoek en Liemers 1987, Zutphen 1986, 81-111; afb.; ISBN 906011.508.2.*

J. K.

Zonnestraal

Tot de 20e-eeuwse gebouwen, die van begin af aan de belangstelling van velen hebben getrokken, behoort het hoofdgebouw van Zonnestraal aan de rand van Hilversum, gebouwd als sanatorium voor t.b.c.-patiënten naar ontwerp van Jan Duiker (1927-1928). Het werd opgetrokken in de toen moderne trant van het Nieuwe Bouwen, met gebruikmaking van beton, staal en heel veel glas.

Maar Zonnestraal staat niet alleen in de belangstelling van architecten en kunsthistorici, die het bewonderen om zijn bijzondere vormgeving. Ook voor anderen is het een belangrijk monument. Dat geldt met name voor hen, die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van het socialisme en de vakbonden. Het initiatief immers tot de stichting van Zonnestraal werd genomen vanuit de wereld van de toen nog jonge Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond (A.N.D.B., opgericht 1894). Met hun Koperen Stelen Fonds brachten de diamantbewerkers geld bijeen voor het te stichten sanatorium. 'Ome' Jan van Zutphen was de drijvende kracht achter dit alles.

Wie wat meer wil weten over de verschillende facetten van de geschiedenis van Zonnestraal kan terecht in het boek *Zonnestraal. Een nieuwe tijd lag in het verschiet. Geschiedenis van een sociaal en architectonisch monument* van Ton Idsinga uit 1986. In het vlot geschreven, maar niet overal even overzichtelijke boek komen tal van aspecten aan de orde: het ontstaan van de A.N.D.B., de voormannen en hun ideeën over kunst en cultuur, het Koperen Stelen Fonds, de bestrijding van de tuberculose, het werk van Berlage (de architect van het bondgebouw van de ANDB in Amsterdam), de bouw van het sanatorium door Jan Duiker en de diverse andere gebouwen en gebouwtjes die hij op het terrein van Zonnestraal ontwierp, zoals werkplaatsen, kassen, varkenshokken en bijenkorven. Voorts wordt uitgebreid aandacht besteed aan het functioneren van Zonnestraal.

In de jaren '50 nam het aantal t.b.c.-patiënten snel af. Zonnestraal werd toen ingericht als gewoon ziekenhuis. Die verandering van functie bracht de nodige nieuwbouw met zich mee, en tal van verbouwingen aan Duikers hoofdgebouw.

Het boek eindigt met een beknopte weergave van de discussie die al een aantal jaren speelt tussen diegenen, die Duikers Zonnestraal liefst zoveel mogelijk in de originele staat zouden willen laten (dan wel terugbrengen) en diegenen, die andere standpunten huldigen, variërend van vernieuwing waar nodig tot algehele afbraak, gevolgd door nieuwbouw. De uitgave is zeer rijk geïllustreerd. Een aantal afbeeldingen is in kleur.

Ton Idsinga, *Zonnestraal. Een nieuwe tijd lag in het verschiet. Geschiedenis van een sociaal en architectonisch monument. De Arbeiders Pers/Stichting Wonen, Amsterdam 1986. 160 p.; afb.; ISBN 90.295.2250.X; f 36,50.*

C. R.

Het middeleeuwse woonhuis Oudaen aan de Oude Gracht te Utrecht

'Oudaen wordt – op de Domtoren na – beschouwd als het meest representatieve gebouw uit de middeleeuwse geschiedenis van Utrecht', staat er in de inleiding van het boekje te lezen. Nu zijn er in het algemeen niet zo veel middeleeuwse stenen huizen in de Nederlandse steden bewaard gebleven en Oudaen behoort ongetwijfeld tot de zeer kleine groep waarlijk imposante stadshuizen, die het allure van een sterke bezitten. De traptoren op de linkerhoek en de – herstelde! – kantelen dragen er niet weinig toe bij om het weerbare karakter te onderstrepen. Een beetje onterecht, vindt de schrijver van het boekje. Deze bouwkundige details hebben z.i. meer met symboliek en status te maken als met defensieve overwegingen. Helemaal eens behoeven we dat niet met hem te zijn. Men kan zich best voorstellen, dat opstandige burgers in machteloze woede hun vuisten tegen de stenen kolos hieven.

Helaas is historisch weinig bekend van de bewoners en wanneer het huis gebouwd werd, laat zich slechts bij benadering vaststellen. De naam komt pas in het einde van de 14e eeuw voor. Uit een oorkonde van 1311 blijkt, dat het erf in bezit is van Vrederik Zoudenbalch, lid van een bekend en machtig Utrechts patriciersgeslacht. De Zoudenbalch's hebben zeker tot 1349 op het huis verbleven.

Het is overigens Dirck van Houdaen, vermeld in 1395, die zijn naam aan het stenen stadshuis verbond. Een belangrijk man, die tussen 1409 en 1446 als schepen of burgemeester optreedt. Reeds in 1425 staat hij het huis af aan zijn dochter Cornelia, gehuwd met Vrederick van Drakenborch.

De vraag, die men tegenwoordig behoort te stellen, is deze: heeft de restauratie van 1984-1986 gelegenheid gegeven tot bouwhistorisch en pre-restauratief onder-

zoek; zijn daarbij opmerkelijke resultaten geboekt? Met tevredenheid mag geconstateerd worden, dat er ondanks vele wijzigingen in de loop der tijden nog heel wat gegevens in het muurwerk vielen terug te vinden; gegevens, die de restauratie onmiskenbaar hebben beïnvloed. Dank zij de onderafdeling Monumenten van de Gemeente Utrecht had er trouwens in de jaren zeventig uitvoerig pre-restauratief onderzoek plaatsgevonden. In een afzonderlijk hoofdstukje wordt hiervan verslag uitgebracht; ook de restauratie wordt binnen een eigen kader besproken. Het feit, dat vast omliggende onderwerpen in gescheiden hoofdstukjes worden besproken, maakt het boekje bijzonder hanteerbaar, 'De betekenis van het weerganghuis voor zijn bewoners' bijvoorbeeld verschaft de schrijver de mogelijkheid in te gaan op de middeleeuwse stenen stadshuizen in het algemeen. Kortom, een aardig, goed geïllustreerd boekje.

Drs. Dick Valentijn. Het Huis Oudaen te Utrecht. Clavis, Stichting Publicaties Middeleeuwse Kunst, Utrecht. De Walburg Pers, Zutphen 1986. ISBN 90.60.11.480.9; f 8,50.

J.R.

Kijkgids van het kasteel Limbricht

In de serie kijkgidsen, uitgegeven door de Stichting Matrijs is een deeltje uitgekomen, dat het kasteel Limbricht bij Sittard aan het geëerd publiek voorstelt. Het werd geschreven door Johan van Zuijlen – zou deze naam een 'nom de plume' kunnen zijn? – met één oog in de richting van het grote werk 'Lemborgh', dat in deze kolommen reeds besproken werd (nr. 1, 1987). Tenminste, deze indruk krijgt de lezer, die bedoeld boek onder zijn bereik heeft, wel een beetje. Overigens, de uitvoerige literatuuropgave op pag. 25 vermeldt daarenboven nog heel wat meer aan verhandelingen.

De schrijver getuigt van een prijzenswaardige voorzichtigheid, wanneer hij het heeft over de oudste geschiedenis van Limbricht en er maar heel aarzelend naar de 12e eeuw wordt verwezen. Zoals hij opmerkt valt het diep te betreuren, dat men zich door het nalaten van bouwhistorisch onderzoek tijdens de restauratie de mogelijkheid heeft laten ontglippen om in de oudste periode meer klaarheid te brengen. Dat had beslist geen alles-op-de-kop-zettend archeologisch onderzoek behoeven te zijn, waarvoor architecten en aannemers soms een heilige vrees blijken te koesteren. Mét de schrijver van de kijkgids kan men dit verzuim alleen maar diep betreuren. Daardoor blijft de hele middeleeuwse periode in nevelen gehuld. Duidelijkheid ten aanzien van de architectuur komt er pas na de bouw van een nieuw huis in het begin van de 17e eeuw.

Opmerkelijk is wel, dat de auteur de bouw-activiteiten van Nicolaas van Breyl rond 1625 vooraf laat gaan door het afvlakken van de middeleeuwse motte. Vervolgens veronderstelt hij dat het oppervlak vergroot werd door grond uit de ringgracht te doen halen. Nu, wanneer men zich écht tracht voor te stellen, hoe de technische uitvoering van zo'n werkje *toen* te verwezenlijken zou zijn geweest, komt men wel in de problemen. Ongetwijfeld ziet men dan zelf eenvoudiger oplossingen. Om kort te gaan: zonder de mogelijkheid om bodemprofielen te bestuderen valt er niets, helemaal niets over de geschiedenis van de motte – het aardwerk! – te zeggen.

Of het ontwerp een gevolg is van strategische overwegingen van de bouwheer, valt sterk te betwijfelen (pag. 7). Een versterking behoort in het begin van de 17e eeuw aan geheel andere eisen te voldoen!

Overigens een aardig boekje, ruimschoots geïllustreerd, soms in kleur. Bijzonder instructief is de opengewerkte tekening van het kasteel in vogelvlucht op pag. 14. Daardoor mist men de plattegrond nauwelijks. Tenslotte een kleine rechtzetting, al vrees ik dat de fout wel een eigen leven zal gaan leiden. De geestelijke vader van het 'Chateau à motte' heette niet H. de Chaumont, maar A. (Arcisse) de Caumont.

John van Zuijlen, kijkgids. Uitg. Matrijs, Utrecht. ISBN 90.70.482.42.8, f 7,95.

J.R.

Hergebruik van oude gebouwen

Met het – gelukkig – bewust onvolledige boekje, dat hier ter kennisneming aanbevolen wordt, is Heemschut ver verwijderd van de vroeger meestal toegepaste methode van beschrijvingen van het uiterlijk (en de geschiedenis van dat uiterlijk) van steden en dorpen. Maar het gaat sinds enkele jaren om een 'nieuwe serie' en daarin is blijkbaar ook plaats voor rapporten, overzichten en adviezen. Onder hergebruik wordt niet verstaan een tweede of volgend gebruik voor hetzelfde doel als waarvoor het bouwwerk is opgericht, maar wel elk gebruik voor een ander doel dan dat waarvoor het object bij de bouw was bestemd. Allen kennen we talloze voorbeelden en waarlijk niet alleen uit het heden. Hergebruik is (haast) zo oud als gebruik en dat stemt tot terughoudendheid bij de neiging tot afwijzing. Anderzijds mag de hergebruiker, evenmin trouwens als de gebruiker, het gebouw maltrakteren, en wat daaronder moet worden verstaan, moeten gevoelige, tegelijk verstandige, lieden van geval tot geval uitmaken, met één liefdevol tevens schrander oog op het object, het andere op de omgeving, en vooral zonder spiegel opdat ze zichzelf goeddeels vergeten. Moeilijk, zeker als het om monumenten en andere oude ge-

bouwen gaat, maar noodzakelijk. Het goed geïllustreerde boekje, dat nuttig is voor een globale oriëntering omtrent problemen en oplossingen, behandelt vooral grote tot zeer grote bouwwerken en is hier en daar nogal juichend van toon. Met name uit de grote groep van voormalige woningen en boerderijen had het voorbeelden kunnen tonen van hoe aanpassing aan ander gebruik zeker *niet* had moeten gebeuren. De lieden, hierboven bedoeld, zijn in Nederland, naar het mij andermaal (b)lijkt, slechts spaarzaam voorhanden. Evenals elders trouwens.

Is het oorspronkelijke gebruik of later hergebruik verder uitgesloten en lukt (ander) hergebruik niet, dan zal meer dan eens sloop volgen. Stevens noemt als eerste voorbeeld, dat hem duidelijk na aan het hart ligt, het seminariegebouw in Driebergen. Vermeld zij hier, dat daarvoor destijds in kleine kring echt even serieus de bestemming overwogen is van huisvesting van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Maar hergebruik een eindje verder leek toch beter: het werd Zeist.

Hans Stevens, Hergebruik van oude gebouwen. Uitgeverij Terra, Zutphen, Heemschut-serie (geen nummer), 1986; 144 p.; afb.; ISBN 90.62.55.273.0; f 24,90.

J.K.

Tolrekening van de Rijntol bij Lobith

In het jaar 1306/1307 passeerden ruim 1700 ladingen de tol te Lobith, waarvoor tol betaald moest worden. Met de vrijgestelde ladingen meegerekend kwamen er zo'n 2000 scheepsvrachten langs. Naast wijn en vruchten treffen we ook hout, natuursteen, molenstenen en zelfs aardewerk in de verantwoordingen aan. Dat deze ceramiek alleen met 'de pottis' wordt aangeduid, kunnen we betreuren; gaarne zouden we iets meer over de herkomst vernomen hebben, dan wel ingelicht worden om wat voor 'potten' het eigenlijk ging. Men moet er zich bij neerleggen, dat de tollenaars Dirc en Jan kennelijk geen tijd hadden – of er geen noodzaak toe voelden – om de lading van de pottenschuit wat nauwkeuriger te omschrijven.

In een achttal bladzijden geeft de schrijver een interessante inleiding op de rekening en maakt hij de lezer opmerkzaam op de gegevens, die aan de verantwoording te ontleen zijn. Met de woordenlijst komt hij op verheugende wijze tegemoet aan degenen, die spoedig met het middeleeuwse Latijn in de knoop liggen. We laten ons immers gaarne door de uiterst deskundige auteur bij de hand nemen, al geef ik toe, dat we met zoiets als 'de pottis' best uit de voeten kunnen.

Tolrekeningen zijn er vele bewaard; die van 1306/1307 is evenwel de oudste, compleet voorhanden zijnde. De tol bestond toen al een driekwart eeuw; in

1224 werd hij van Arnhem verlegd naar Lobith. Uit de bladzijden komt naar voren, dat er soms veel werk aan de winkel was. Op 7 augustus bijvoorbeeld passeerden er zo'n 125 schepen! Het valt aan de hand van deze gegevens best te begrijpen, dat de Gelderse graven een belangrijk deel van hun inkomsten uit de tol te Lobith trokken.

Waar de natuursteen uiteindelijk belandde, komen we uit deze rekening niet te weten. Nochtans een boekje, dat men alleen al uit nieuwsgierigheid nog wel eens ter hand zal nemen, al is het niet direct een 'leesboek' te noemen.

Prof. Dr. W. Jappe Alberts, Het Rijnverkeer bij Lobith anno 1306: de tolrekening van Lobith over het jaar 1306/1307 met betrekking tot de invoer van wijn, hout, natuursteen, molensteen, aardewerk en vruchten benevens de uitvoer van zout, haring en andere vissoorten. De Walburg Pers, Zutphen 1986. ISBN 90.6011.517.1 f 19,50.

J.R.

Rapport Nederlandse tuinarchitectuur 1850-1940

De Nederlandse Tuinenstichting heeft als doelstelling 'het inventariseren en ondersteunen bij het instandhouden van veelal particuliere tuinen in Nederland'. Het eerste deel van deze doelstelling, het inventariseren, heeft inmiddels een concrete vorm aangenomen in het tweedelige rapport dat de kunsthistorica Bonica Zijlstra in opdracht van de Stichting samenstelde.

Particuliere tuinen en parken, zowel in de stad als op buitenplaatsen en landgoederen aangelegd, vormen in ons land een zeer bedreigde groep, vooral degenen die zijn aangelegd in de periode 1850-1940. De wetenschappelijke bestudering van de Nederlandse tuinarchitectuur is, met uitzondering van enig recent verschenen publikaties, vrijwel aan deze tuinen voorbijgegaan. De waarde van deze tuinen viel daarom nog nauwelijks te bepalen, met alle gevolgen van dien: ze verdwijnen, worden verwaarloosd of anderszins bedreigd, zoals door verstedelijking.

Daarom is het van groot belang dat er nu een onderzoek is gedaan naar tuinen en parken die in genoemde periode door erkende tuinarchitecten in opdracht van particulieren zijn ontworpen en aangelegd. Het eerste deel van het rapport bevat deelstudies naar werk van de tuinarchitecten Henri Copijn (1842-1923), Leonard A. Springer (1855-1940), Hugo A. C. Poortman (1858-1953), Dirk F. Versteeg (1876-1942) en John Bergmans (1892-1980). Het tweede deel volgt met Carl E. A. Petzold (1815-1891), Dirk Wattez (1833-1906) en Samuel Voorhoeve (1880-1948). De deelstudies per architect bevatten naast een biografie en een beschrijving van stijlkenmerken en -invloeden, een aantal

lijsten met werken voor particulieren: onder andere een algehele inventarisatie, een overzicht van wat daarvan nog (gedeeltelijk) aanwezig is en aanbevelingen welke tuinen behouden zouden moeten worden.

Het eerste deel van het rapport begint met een algemeen overzicht waarin twee onderwerpen, die voor een beter inzicht in de problematiek van belang zijn, uitgebreid aan de orde komen. Het eerste behandelt de oorsprong en verschijningsvormen van de tuinarchitectuur in Nederland van 1800-1940 en grijpt daarbij terug op de ontwikkelingen in de Engelse, Duitse en Franse tuinkunst in deze periode. Het tweede deel van de inleiding gaat over de bloemen die toen in parken en tuinen werden geplant en de ordening daarvan in bloem- en mozaïekbedden, rosaria, boordbedden en rotstuinen. Juist door deze gedegen inleiding is deze studie meer dan uitsluitend een rapport, bestemd voor degenen die bij de problematiek zijn betrokken, maar is het tevens interessante lectuur voor iedereen die zijn kennis over historische tuinarchitectuur wil verbreden.

B. Zijlstra, Nederlandse tuinarchitectuur 1850-1940. Uitgave van de Nederlandse Tuinenstichting. Deel 1 233 p.; 132 ill.; f 42,50, deel 2 64 p.; 30 ill.; f 22,50. Verkrijgbaar bij de Nederlandse Tuinenstichting, Prinsengracht 624, 1017 KT Amsterdam, telefoon 020-235058.

C.W.

Paleizen in Utrecht

Wie aan de stad Utrecht denkt, zal niet direct aan paleizen denken. Toch zijn er zes gebouwen die als residentie van een wereldlijk of een kerkelijk heerser hebben gediend, of dat nog steeds doen. Zes verschillende auteurs hebben elk de bouw- en bewoningsgeschiedenis van een van deze paleizen beschreven in het boekje *Paleizen te Utrecht*.

Het oudste is de palts *Lofen* die in de 11e eeuw tussen het Domplein en de Vismarkt werd gebouwd voor de keizer van het Heilige Roomse Rijk. Van deze palts zijn nog tufstenen muurwerk en enkele kolommen bewaard gebleven in de kelders van de huizen die daar nu staan.

Vlak daarbij lag aan de voet van de Domtoren het *Bisschopshof*, de residentie van de Utrechtse (aarts)bisschop die dateerde uit de 15e eeuw en die in 1803 werd gesloopt. Alleen de renaissance toegangspoort en de spinde, het voorraadgebouwje van de bisschop, bestaan nog.

De bisschop van Utrecht zetelt tegenwoordig aan de *Maliebaan*. In 1898 werd het pand no. 40 voor dit doel aangekocht, een forse patriciërswooning zoals er meerdere aan de Maliebaan zijn te vinden. Dit huis, dat

dertig jaar tevoren door de architect N. J. Kamperdijk was ontworpen, werd uitgebreid met een kapel en een bibliotheek. Vele vooraanstaande kunstenaars, verenigd in het St. Bernulphusgilde, hebben aan deze neogotische schepping hun beste krachten gewijd. Het rijk bewerkte meubilair en het beeldhouwwerk is afkomstig uit het Utrechtse atelier voor kerkelijke kunst van W. Mengelberg.

Ook de oud-katholieke kerk heeft een bisschoppelijke residentie in Utrecht gehad. Daartoe werd omstreeks 1842 een claustraal huis van het kapittel van St. Marie aan de Mariaplaats aangekocht. Dit zogeheten *Franse huis* werd nog geen eeuw later weer verkocht omdat de toenmalige bisschop er niet wilde wonen. Het heeft daarna geruime tijd dienst gedaan als fabrieksgebouw en kwam aan het eind van de jaren zestig in het nieuws als een van de eerste kraakpanden in de stad. Een dreigende afbraak kon worden afgewend door het huis tot wooneenheden te verbouwen.

Paushuize aan de Kromme Nieuwegracht is niet als paleis gebouwd, maar als woonhuis. Adriaan Floriszoon Boeyens kocht het bestaande claustrale huis in 1517 en liet het grootscheeps verbouwen. Deze heeft er echter nooit gewoond: kort na zijn terugkeer uit Spanje, waar hij als leermeester van de jonge Karel V aan het Spaanse hof had verkeer, werd hij tot paus verkozen en enige maanden later stierf hij. Zijn Utrechtse huis, sindsdien door de bevolking met trots Paushuize genoemd, is na vele bestemmingen te hebben gehad tegenwoordig als provinciehuis in gebruik.

Het enige gebouw dat echte paleis-allure heeft gehad was de *residentie van Koning Lodewijk Napoleon* op de hoek van de Drift en de Wittevrouwenstraat. De koning liet in 1807 de hier gelegen panden op drastische wijze verbouwen onder leiding van de architect H. D. Zocher sr., waarbij kosten noch moeite werden gespaard. In korte tijd veranderde de anders zo rustige provinciestad in een bruisende hofstad met veel vertier. Lang heeft deze situatie niet geduurd, omdat de koning in 1808 al weer naar Amsterdam vertrok waar hij het paleis op de Dam als residentie had laten inrichten. Na zijn vertrek uit Utrecht werd het paleis bestemd tot universiteitsbibliotheek. De balzaal, waar iedere week feestelijkheden hadden plaatsgevonden, is nu van onder tot boven volgestouwd met boeken.

C. J. van der Peet, red. Paleizen in Utrecht, Historische reeks Utrecht, deel 8. Uitgeverij Matrijs, Utrecht 1986; 80 p.; afb.; ISBN 90-70482-35-5; f 18,95.

C.W.

Art libraries in The Netherlands

Het eerste nummer van het internationale *Arts Libraries Journal* van 1987 is in zijn geheel gewijd aan de

kunsthistorische bibliotheken in Nederland. Twaalf artikelen beslaan een viertal gebieden. De eerste drie artikelen gaan over de kunsthistorische bibliotheken van onderwijs- en onderzoeksinstituten, de bibliotheken van musea voor kunst en over instellingen voor documentatie op het gebied van beeldende kunst en architectuur. Hierna volgen twee artikelen over bibliografieën betreffende Nederlandse kunst en over lopende Nederlandse kunsttijdschriften. In het derde deel zijn vier artikelen opgenomen over vier bekende 19e-eeuwse boekverzamelingen, zoals die van Van Westreenen en de 'Willet-Holthuyzen' collectie. Hierna volgen nog een drietal artikelen betreffende aspecten van het hedendaagse bibliotheekwezen, (b.v. het gebruik van computers). Het geheel wordt besloten met een lijst, met uitvoerige informatie, van de belangrijkste bibliotheken op het gebied van beeldende kunst en architectuur in Nederland.

Art Libraries Journal Vol. 12 (1987) Number 1; Special issue: Art libraries and art librarianship in The Netherlands. Adres van de Circulation Manager: Pat Christie, Epsom School of Art Library, Ashley Road, Epsom, Surrey KT 18 5VE, England.

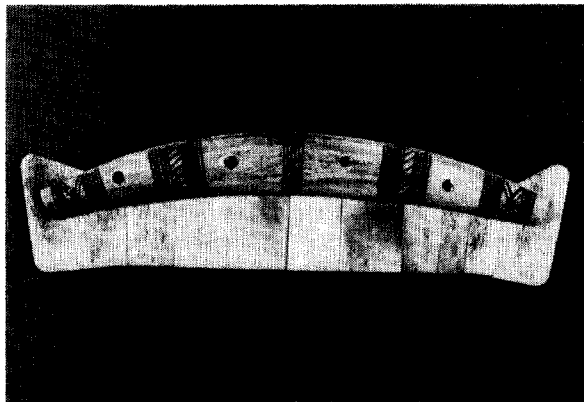
H.T.

Tentoonstellingen

Het benen tijdperk

In het Drents Museum in Assen wordt een tentoonstelling gehouden over gebruiksvoorwerpen van been, gewei, hoorn en ivoor. Deze grondstoffen werden in het verleden voor het maken van tal van voorwerpen of onderdelen van voorwerpen gebruikt. Soms was de uiterlijke vorm van de grondstof aanleiding voor het gebruik, soms waren het de specifieke (elastische) eigenschappen. Ook werd bij voorbeeld been veel gebruikt omdat het een uiterst goedkoop materiaal was. De op de tentoonstelling aanwezige objecten zijn voor het grootste deel archeologische vondsten.

Geregelde bezoekers van het Fries Museum in Leeuwarden weten dat in de terpen in het kustgebied veel benen voorwerpen gevonden zijn. Daardoor is de indruk ontstaan dat het terpengebied bij uitstek een 'cultuur' van benen gebruiksvoorwerpen zou hebben gekend. Er wordt zelfs in de literatuur gesproken over export vanuit Friesland. Dit beeld is ernstig vertekend doordat de vondstomstandigheden in de terpen veel geschikter zijn voor het bewaard blijven van organische stoffen dan elders het geval is. Bovendien zijn door onze grootscheepse afgravingen van de terpen, in de vorige en het begin van deze eeuw, daar ook veel meer archeologische vondsten bekend geworden dan elders. De tentoonstelling laat zien dat op andere

Replica van een hertschoornen kam uit de Karolingische tijd. Halffabrikaat (de tanden zijn nog niet ingezaagd).

plaatsen in Nederland evenzo goed veel gebruiksvoorwerpen van been, gewei, hoorn en ivoor gemaakt werden. Daartoe werd geput uit de collecties van maar liefst 60 bruikleengevers, zowel musea, instanties als particulieren uit het hele land.

Er is een grote verscheidenheid aan voorwerpen te zien, variërend van landbouwwerktuigen, kammen, kaaksleetjes en tandenborstels tot een 18e-eeuws kunstgebit. Het geheel wordt gepresenteerd aan de hand van een tiental thema's: jacht- en wapentuig, landbouw, gereedschap, handwerken, muziekinstrumenten, sport en spel, persoonlijke verzorging, bestek en keukengerei, geloof en een categorie diversen. In de tentoonstelling worden geregeld demonstraties gegeven door een beenbewerkster uit Hilversum. Ook is er een paternosterkraaltjesboor te zien, nagebouwd van een 15e-eeuwse afbeelding.

Het benen tijdperk – gebruiksvoorwerpen van been, gewei, hoorn en ivoor 10.000 jaar geleden tot heden; Drents Museum, Brink 1 en 5, Assen; 3 oktober 1987 t/m 4 januari 1988; dinsdag t/m vrijdag 10-15 uur, zaterdag, zondag en feestdagen 13-17 uur. 1e Kerstdag en Nieuwjaarsdag gesloten, tijdens de schoolvakantie ook op maandag geopend. Na Assen zal de tentoonstelling in de maanden februari-mei nog te zien zijn in het Provinciaal Museum G. M. Kam te Nijmegen en in de maanden juni-augustus in het Goois Museum te Hilversum.

Bij de tentoonstelling is een gelijknamige, rijk geïllustreerde catalogus te verkrijgen, waarin een selectie van de tentoongestelde voorwerpen wordt afgebeeld en beschreven; 78 p.; f 12,50.

REGISTER 1987

- Aalderen, B. van 37
Aarlanderveen, begraafplaats 225
Aäron (staf) 171
Adolf van Essen 176
Adorp, Scholtenweg 24 249
Adrianus 168, 178
Aerschot Herenthals, A. van 228
Agatha, St. 168
Agterberg, M. 247-249
Agnietenberg, klooster 112-125
Ainsworth, Thomas 222
Aken, St. Jacobskerk 15
 Paleiskapel 133
Alanus de Rupe (pater) 161, 163, 176, 177, 178,
 186
Alberdingk Thijm, J. A. 35, 179, 180, 181, 182,
 183
Albertus Magnus 166, 177, 178
Alenemhet III, mausoleum 11
Alkmaar, St. Dominicus 184
Alphen, W. van 147
Altena, Walter 184
Alvares Vega, L. 129
Ambrosius 166, 170
Amersfoort, Lieve-Vrouwewerkhof 129-131
 Nimmerdoor en Doolemberg 3-14
 De Olieberg 14
Ammersooyen, kasteel 43
Amsterdam, Beurs 34, 36, 47
 Centraal Station 35
 Logement van Amsterdam 36
 Nicolaaskerk 184
 Oosterbegraafplaats 218
 Plan Zuid 48
 Posthoorn 184
 Rijksmuseum 35, 179-184
 Stadhuis 82
 Vondelkerk 184
 Vondelstraat (woonhuizen) 180
 Westerkerk 105
 Zorgvlied 213, 226
Andel, Joan van 146, 148-154
Andreas 168, 171, 173
Antonius Abt 73, 74, 171, 178
Antonius van Padua 173
Antwerpen, joodse begraafplaats 237
 Ruusbroec Genootschap 115
Apollonia, St. 168
Apollonius 165, 166
Arcen, huis te 43-44
Arma Christi 73, 169, 173, 174, 175
Assen, Rijksarchief Drenthe 115
Asser ijzergieterij 223, 226
Attema, Y. 145-160, 203-207
Augustinus 166
Augustus (keizer) 171, 172
Avelen, J. van den 10
Balveren Wilhelmi, Everard 77
Ban, prof. ir. J. P. A. van den 245
Barbara 168, 173, 178
Batholomeus 168
Beccaria, Galeazzo 11
Becker, J. 181, 182, 183
Becker, J. (Hebraicus) 233
Beckers 40, 41
Beelaerts van Blokland, W. F. 39
Berg, B. O. van den 249
Berg, H. M. van den 45
Berg, ir. M. van den 245
Bergvelt, E. 181
Berlage, H. P. 34, 36, 47
Berlijn, koninklijke ijzergieterij 221
Bernardus van Clairvaux 172
Beugen, H. J. van (pastoor) 15
Beveren, J. M. de 222
Blaauw, S. de 128
Bleys, A. C. 184
Bloemink, W. J. 90
Böcklin, Arnold 52, 62
Boekschoten, G. J. 48
Boer, Otto de 51
Boëthius 165, 166
Bokhoven (kasteel) 42-43
Bolsward, begraafplaats 227
Boomgaard, J. 181
Borch, Jacob van der 104

- Borne 39
 Borssele, de berg van Troje 137
 Bos, C.F. 135
 Boussier, Joannes 82
 Bouvy, D.P.R.A. 75, 77
 Brahe, Tycho 9
 Breda, begraafplaats 228
 graf Nahuys 223
 Brunswijk-Lüneburg, Elisabeth van 246, 247
 Brussel, kon. bibl. Albert I 115
 Bruijn, Pi de 31
 Buisseret, D. 147
 Bus (Bosch) Hans van den 79
 Buysen, J. 46
- Cahen, J. 229-238
 Cahen, ir. M. 232
 Campen, Jacob van 3, 12
 Caritas 166
 Castro, Moseh Henriques David de 229, 234, 235
 Catharina van Siena 167, 173, 176, 178
 Catharina van Alexandrië 171
 Cecilia, St. 168, 178
 Christiaan II van Denemarken 147
 Christoforus 170, 178
 Christus 72, 169, 170, 174, 185
 Clemens I 173
 Cler, C. de 245
 Coevorden (plattegrond) 79
 Colijn, drs. C.J. 245
 Constandse, prof. dr. A.K. 245
 Constantinopel, Aya Sofia 166
 Coppestein, J.A. 177
 Crispinianus 170, 178
 Crispinus 170, 178
 Curaçao 145, 146, 147, 154-158
 begraafplaats 234, 236
 Cuypers, Jos Th. J. 16
 Cuypers, P.J.H. 15-29, 33, 128, 179-184
- Daedalus 11
 Dael, P.C.J. van 181
 Dalderup, C.M.A. 194, 213-216
 Daniël (in de leeuwenkuil) 75, 78
 David, koning 77, 78
 Defoer, H.L. 246
 Delden, begraafplaats 235
 Langestraat 41
 Twickel, kasteel 85
 Delft, Nieuwe Kerk 200
 Delin, J. 51
 Denslagen, W.F. 97-112
 Deventer, Polstraat 14 85, 89
 Wilhelminafontein 222
 Deville, Failette & Cie. 228
- Dexel, Thomas en Walter 244
 Dhanens, E. 245-247
 Dieussart, François 246
 Dirkse, P. 246
 Dolné, E.M. 39, 40, 184
 Dominicus 166, 170, 176, 177, 178
 Dominicus van Pruisen 176
 Don, P. 127
 Dordrecht, stadhuis 86
 Dubbe, B. 248
 Dubroecq, Jacques 246
 Dürer, A. 247
- Eberson 183
 Echten, huis te 79
 Edward de Belijder 164
 Eenrum, begraafplaats 225
 Egger, Bartholomeus 246
 Elisabeth van Hongarije 166, 178
 Emden, prof. ir. S.J. van 244, 245
 Emmanuel, Isaac S. 234
 Engelen, E. van 99
 Enschede 85
 Enthoven, drs. P.H. 240
 Enthoven, ijzergieterij 223, 224, 225, 227
 Erftemeyer, J. 71-78, 143
 Essens, H., 46
 Eustatius, St. (NA) 146, 151
 Everts, J.J.M. 23
 Eyck, Jan van 247
 Eysbouts, fa. 83
- Ferares, Jacob de Jacob 229, 235
 Fides 166
 Florence, San Marcoklooster 170
 Florenshuis, Heer 114
 Floris, Cornelis 246
 Floris van Egmond 43
 Floris de Voogd 246
 Fluitman, dhr. en mw. (graf) 228
 Fra Angelico 170
 Fraet, Frans 8
 Franciscus van Assisi 168, 176
 Franeker 249, 250
 Franssen, fa. A. 27
 Frederik Hendrik 43
- Gagini, Petrus Nicolaas 83
 Geffen, joodse begraafplaats 233
 Geld, H. van der 19, 22, 23
 Gelder, Adolf Anton Reiner 43, 44
 Gelre, Arnold van 77
 Gheyn, van den (klokkegieter) 83
 Gideon (vacht) 171
 Giedion, S. 38

- Gorcum, begraafplaats 226
 Gossaert, Jan 245-247
 Grasbroek, kasteel 40
 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief 31-38
 begraafplaats 231, 234, 240
 Departement van Justitie 31
 First Church of Christ Scientist 48
 Gemeentemuseum 48
 Koninklijke Bibliotheek 115
 Nederlanden, De 34
 Tweede Kamer, gebouw 31
 Willemskerk 31
 Greco, El 62
 Gregorius, Paus 166
 Gregorius van Tours 131
 Grips, C. 25
 Groen, J. J. 135
 Groningen, Ossenmarkt 249
 stadsuitleg 79
 Grote, Geert 119
 Grijpskerk, graftekens 228
 Grijzenhout, F. 181, 182
 Guttecoven, motte 40, 41
- Haaksbergen, kerk 187
 Haamstede, kasteel 138
 Habakuk 75, 78
 Hadrianus, keizer 166
 Hafkensheid, fa. Michiel en Zoon 49-70
 Hals, Frans 63
 Hamburg, joodse begraafplaats 236
 Hamer, D. 3-14
 Hamer, J. L. en Grossier (graf) 228
 Hartog Heys van Zoutenveen, H. F. 14
 Hattinga Verschure, prof. dr. J. C. M. 239
 Havard, Henri 180
 Heer, A. R. E. de 82-83
 Heeringen, van 84
 Heesbeen, H. van (pastoor) 15
 Heinrich Suso 167, 178
 Helena, St. 166
 Hellenberg Hubar, B. van 31-38, 184
 Hellenberg, kasteel 138
 Hemony, gebr. 83
 Hendrik II 164
 Herlaer, Arnt van 43
 's-Hertogenbosch, St. Jan 19
 Petruskerk 177
 Heijninx, E. S. 223
 Hieronymus 166
 Hoefler, F. A. 75
 Holbein, de Oude 170
 Homberger, Jan 82
 Hommels, Bert 117
 Hooft, R. 11
- Hoog Keppel, ijzergieterij van der Horst 223
 Hoogewoud, G. 179, 184
 Hool, J. F. 16
 Hugo van Cluny, St. 172, 173
 Hugo, Hermann 11
 Huissen, boerderij de Hoeve 85
 Huygens, Constantijn 3, 4
 Huysers, P. 223
- Immerseel, Engelbert van 42
 Innocentius III, Paus 166
 Isabella van Oostenrijk 247
 Israëls, Jozef (graf) 234
- Jacobus Maior 168, 169
 Jacobus de Voragine 166, 170, 171
 Jakob, G. 17
 Jansma, Esther 85
 Janssen, Corneille F. 79
 Janssen, H. L. 43
 Johan Maurits van Nassau (de Braziliaan) 155
 Johannes, apostel 168, 169
 Johannes, de Doper 116
 Johannes, evangelist 169, 171, 185
 Jong, E. de 181
 Jong, F. de 244-245
 Jong, R. de 214
 Jonghe, o.p., Bernardus de 163, 177
 Jordanus van Saksen 178
 Justinianus 164, 166
- Kalf, J. 17, 18
 Kalkar, Nicolaikerk 171
 Kalken-Jansen, Carolina Maria van (graf) 228
 Kapsenberg, B. S. 80
 Karel V, keizer 247
 Karel de Grote 164
 Karel Martel 131
 Kaufmann, Angelika 52
 Kerkdriel, voormalige kerk 78
 Kerkrade, abdij Rolduc 86
 Ketelaar, F. J. C. 36
 Keulen, Martinuskerk 15
 Stadsarchief 115
 Keyser, Hendrik en Pieter 246
 Kist, Bas 127
 Kleyn, J. de 243-244
 Klok, R. H. J. en J. A. J. Vervloet 81
 Knoll, fam. (graf) 213
 Koldewij, A. M. 113-125, 248
 Koldewey, E. F. 82
 Korf, J. 80, 250
 Krabbe, Coert Peter 184
 Krauwer, M. 131
 Kreukels, prof. dr. A. M. J. 245

- Kronenberg, mej. 114
 Kuile, E. H. ter 106
 Kuipers, M. C. 203-207
 Kuyt, J. J. 179
 Kunstreisboek (Zeeland, Zuid Holland) 127

 Lam Gods 115
 Lans, M. J. A. 49, 51
 Lansinck, Hendrick 117, 118, 119
 Lansink, Lydia 184
 Laffertee, J. H. 46
 Lau, prof. 82
 Laurentius, Hl. 73, 74, 173
 Lebuinus 170, 178
 Leemans, C. 75
 Leeuwen, W. van 31-38, 184
 Leiden, St. Agnietenklooster 84
 bodemonderzoek 83-84
 Lemborg, kasteel en St. Salvius 39-41
 Lemmens, G. Th. M. 181
 Lemnos, doolhof 11
 Leo XII, Paus 21
 Lichtenstein, Roy 31
 Liefland, Johannes van 99, 104
 Limburch, Christiaan en Frederik van 39
 Lodewijk, Hl. 164
 Lokhorst, Jacobus van 32, 34
 Londen, Highgate Cemetery 209
 joodse begraafplaats 236
 Lucanus 64
 Lucas 168, 169, 175, 185
 Luyten, G. 181

 Maalstede, kasteel 138
 Maarssen, begraafplaats 231
 Maarten, St. (NA) 146, 148-154
 Maas, N. 181, 182
 Maasland, NH kerk 99
 Maastricht, St. Janstoren 105
 St. Servaas 86, 131-134, 180, 183, 184
 Stadhuis 82-83
 Maat 84
 Madou, M. J. H. 83
 Mâle, E. 174
 Man, J. C. de 136
 Mander, Karel van 247
 Marcus 185
 Marcussen (orgelbouwers) 99
 Margaretha van Antiochië 170
 Margaretha van Hongarije 166, 178
 Maria 72, 73, 78, 169, 171, 172, 174, 176, 177
 Maria, Egyptische 174
 Maria (moeder van Jacob en Jozef) 169
 Maria Magdalena 169, 174
 Maritz, B. L. 224

 Markelo, huis Weldam 86
 Martha, Hl. 168
 Mattheus 12, 169, 184
 Meerveen, Johannes a 8
 Meit, Conrad 246
 Mens, R. 79
 Merkelbach van Enkhuizen, Clemens 181, 184
 Metsys, Q. 247
 Meulenkamp, W. 3-14
 Meuer, dr. P. G. 245
 Meyster, E. 3-14
 Michaël, aartsengel 164, 166
 Middelburg, abdijkerk 245-247
 begraafplaats 231
 koorkerk 99
 Minis, S. E. en L. L. 82-83
 Minos, paleis 11
 Molenaar, N. 31, 128
 Mone, Jan 246, 247
 Montmorency, Hélène de 42
 Monulfus 131, 135
 Mor, Antonie 246
 Moreelse 13
 Mozes 75, 76, 82, 83
 Muiderberg, begraafplaats 229, 234
 Mulders, Michel 184

 Naarden, begraafplaats 226
 Nahuys, Cornelis Jan Wouter 223
 Neede, Hoonteweg 2 en Peppelendijk 10 87
 Nelemans, M. 194, 217-220, 239
 Nering Bögel, Johan Laurents 222, 223, 225, 227
 Newton, Michael 146, 154-158
 New York, joodse begraafplaats 236
 Nicolas, fa. 20, 24, 25, 128
 Nieuwenhuis, F. J. 103, 104
 Nieuwerkerke, 'moated site' 135-138
 Nieuw Scheemda, begraafplaats 225
 Nispen tot Sevenaer, jhr. ir. L. M. van 193
 Nole, Colijn de en Jacob de 246
 Nolet, Josef 66
 Noordgouwe, begraafplaats 225
 Nusselder, ir. E. J. 32
 Nijmegen, Canisius College 31, 35

 Obbema, prof. dr. P. F. J. 114
 Ockers, B. 249
 Oele, B. 135
 Oem, Jan 43
 Oever, ten en Koning, ijzergieterij 223
 Oisterwijk, St. Petrus' Banden 15-29
 Oldenzaal, Markt 21 87
 Marktstraat 10, 15 87
 Ootmarsum, Ganzenmarkt 3, 22 87
 Grotestraat 13 87

- Keerweer 2 87
 Marktstraat 3, 4, 8, 9 87-88
 Kerkplein 10-11 87
 Ophemert, begraafplaats 226
 Oranje, Willem van 200, 246
 Ottenheim, K. 82
 Otterlo, jachtslot St. Hubertus 47
 Ouderkerk a/d Amstel 229, 231, 234
 Oxenaar, Aart 179
 Ozinga, M.D. 146, 147, 154, 155, 156
- Paddenburgh, Johannes van 4
 Panhuysen, T. A. S. M. 48, 135
 Paramaribo, joodse begraafplaats 236
 Paterswoldse meer, Paalkoepel 249
 Paulus, Apostel 166, 168
 Pernambuco 155
 Perrenot, Abraham 209
 Perrières, Guillaume de 8, 11
 Peters, C. H. 31, 138
 Petrus 168, 169
 Petrus Martyr 170, 176, 178
 Petrus de Palude 170, 178
 Pey, E. B. F. 49-70
 Philips de Schone 43
 Pinksterfeest 171
 Poorten, Gerardus en Wilhelmus Gerardus 223
 Porsenna (graf) 11
 Post, Frans 155
 Post, Pieter 82
 Prins van Oranje, de (ijzergieterij) 223
 Pugin, A. W. 179
- Quack, J. de 35
 Quadvlieg G. M. J. 83
 Quellinus, Artus 42, 246
- Radbout, Bisschop 170, 178
 Rauch 221
 Raymundus van Penaforte 178
 Recke, Anna Maria van der 43
 Reclair, Frans 128
 Renaud, J. G. N. 41, 43, 44, 249
 Renaud, W. F. 244
 Ribbius, Johannes 7
 Rochus, St. 173, 178
 Roding, J. 47
 Roelefsen, Reyer 8
 Roermond, Gemeentelijk Museum 181
 Rogier, L. J. 23
 Rolf, R. 126-127
 Rome, Caecilia catacombe 54
 St. Pauluskerk 54
 Villa d'Este 12
 Rosenberg, H. P. R. 128, 181
- Rotterdam, begraafplaats Jan v. Loonslaan 230
 Gemeentebibliotheek 115
 Ruinen, kerk 79
- Saba 146
 Sapientia, Hl. 166
 Schagen, begraafplaats 225
 Scheveningen, begraafplaats 'Ter Navolging' 209,
 226
 Schiferli, J. 182
 Schinkel 221
 Schlesinger, mr. Minchas 234
 Schlusen, W. 32
 Schmidt-Degener, F. 181
 Scholten, T. F. 246
 Schoonekamp, D. 161
 Schuer, Theodoor van der 82
 Schulte, A. G. 45, 83
 Schulte-van Wersch, C. J. M. 83
 Schumacher, J. 27
 Scorel, Jan van 246, 247
 Sebastiaan, Hl. 178
 Sedulius 170
 Seeligmann, Sigmund 235
 Servatius, G. P. (graf) 277
 Simon de Montfort 164, 166, 176, 178
 Simon Petrus 169
 Slebos, ir. D. L. H. 245
 Sluis, dr. D. M. 235
 Smeenk, D. J. 75
 Smeets, F. Th. W. 39-41
 Smits, Andreas 65
 Smits, Jan Baptist 82
 Smook, R. A. F. 245
 Sneek, St. Martinus 128
 Snieder, F. 131
 Spes 166
 Sprenger, Jacobus 176
 Springer, L. A. 218
 Steegh, Arthur 80-81
 Stokroos, M. L. 46, 47, 79, 80, 221-228
 Stooker, W. 100
 Stort, W. 229
 Struben, ir. H. W. 245
 Stuers, Victor de 32, 33, 179, 180, 181, 182, 183
 Suermondt, Jan 79
 Sweikhuizen, preekstoel 168
 Swigchem, C. A. van 246
- Teenstra, M. D. 150, 151
 Temminck Groll, C. L. 146, 147, 148, 153
 Teylingen, kasteel 40
 Thénard 62
 Theodosius 164
 Terebinth, de 239-240

- Thiel, P.J.J. van 181
 Thomas van Aquino 161, 166, 168, 170, 176, 178
 Thomas à Kempis 114, 115, 119
 Tieck 221
 Tiel, St. Caeciliakapel 78
 Timmers, J.J.M. 173, 174
 Tisje, Hans 85
 Tollens en Usellino, fa. 49, 50, 64
 Tongeren 131
 Trier, Onze-Lieve-Vrouwekerk 15, 16, 17
 Tummers, H. 247
- Uraniborg, observatorium 9
 Utrecht, Andreaskerk 177
 begraafplaats Soestbergen 200, 206
 v. Buerenstraat 13
 Catharinakerk 104
 Domkerk 104
 Janskerk 104
 Keistraat 13
 Nicolaaskerk 97-112
 Oog in Al 3, 13
 Oudaan, huis 88
 Oude Gracht 99
- Vaassen, begraafplaats 221
 Vall, Domingo 83
 Vasalli, Thomas 83
 Vas Diaz, A.M. 235
 Veenland-Heineman, K.M. 180, 181, 183
 Veggel, A. van 46
 Végh, G.R.W. 15-29, 181, 183
 Végh, S. 128
 Vels Heijn, A.A.E. 180
 Ven, G.P. van de 80
 Veenendaal, kaartmaker 12
 Vergilius 4
 Verheyden, Prosper 114, 115
 Verhildersum, Borg 249
 Verhulst, Rombout 246
 Verlaan, Th.G. 187
 Veronese 63
 Verrijk, D. 13
 Versteyn, P. 16
 Vervloet, J.A.J. 136
 Verweij, Michiel 193, 199-201
 Vey Mestdagh, Mr. J.H. de 231, 232
- Victoria, koningin 209
 Vincentius Ferrer, Hl. 167, 168, 176
 Viollet-le-Duc, E. 19
 Virilio, Paul 126
 Visser, drs. J. 229
 Vogelaar, C. 82
 Volkammer, J.C. 11
 Vondel 5
 Vosmaer, Carel 181, 182
 Vreese, A.L. de 113, 114, 120, 122
 Vries, A. de 161-178, 186
 Vries, D.J. de 89, 187
 Vriesman, ir. C.J. 245
 Vrieze, P.L. de 249-250
- Walbeeck, Johan van 154
 Wals, H. 193, 194, 209-211
 Wappers, G. 16
 Weerselo, vicarie 88
 Wenzeslaus van Bohemen 164
 Wielinga, R.J. 249
 Withoos, Matthias 12
 Wild, Martinus de 64
 Willem I, koning 205, 209
 Willem II, Rooms-Koning 245-247
 Willibrordus, Bisschop 168, 178
 Wilmer, F.E. 81
 Willsher, Betty 210
 Witsen, mr. J. 244, 245
 Wouters, H. 82
 Witte, J.F. de 99, 100
 Workum, begraafplaats 228
 Wuisman, P.J.M. 23, 25
- IJzereef, G.F. 84
- Zaltbommel, Sint-Maartenskerk 71-78, 184
 Zantkuyl, H. 83, 127, 245
 Zierikzee, Melkmarkt 2 185-186
 Zocher, J.D. 200, 206
 Zuiden, D.S. van 235
 Zutphen, Zaadmarkt 101 88
 Zwarts, Jacob 230, 235
 Zwolle, Broerenkerk 161-178, 186, 187
 Grote of Michaelskerk 88
 Waalsekerk 89
 Wijndragerstoren 187

DE WALBURG PERS

Een onafhankelijke uitgeverij die boeken en facsimiles uitgeeft op het gebied van historie (algemene en regionale geschiedenis, literatuurgeschiedenis, maritieme geschiedenis, krijgsgeschiedenis, rechtsgeschiedenis, cartografie, theater- en kunstgeschiedenis), architectuur en monumentenzorg

HET HUIJS INT BOSCH Het Koninklijk Paleis Huis ten Bosch historisch gezien

door Marten Loonstra met een Engelse vertaling van Rollin Cochrane

160 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 28,5 x 22,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 49,50

ISBN 906011.398.5

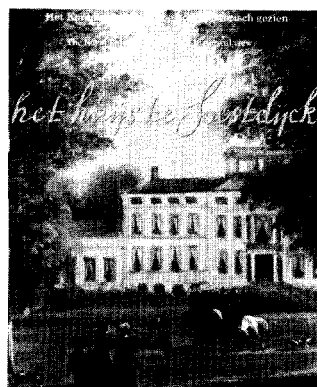

HET HUIJS IN HET NOORDEINDE Het Koninklijk Paleis Noordeinde historisch gezien

door Paul den Boer en Marten Loonstra met een Engelse vertaling van Rollin Cochrane

152 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 28,5 x 22,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 49,50

ISBN 906011.489.2

HET HUIJS TE SOESTDIJK Het Koninklijk Paleis Soestdijk historisch gezien

door drs. H. M. J. Tromp met een Engelse vertaling van Rollin Cochrane

160 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 28,5 x 22,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 49,50

ISBN 906011.563.5

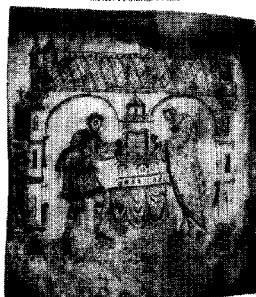
REPUBLIEK TUSSEN VORSTEN Oranje, vrijheid, opstand, geloof

door prof. dr. W. P. Blockmans, Roelof van Gelder, prof. dr. E. K. Grootes e.a.

192 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 28,5 x 22,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 29,50

ISBN 906011.268.7

E. H. P. Cordfunke Gravinnen van Holland Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis

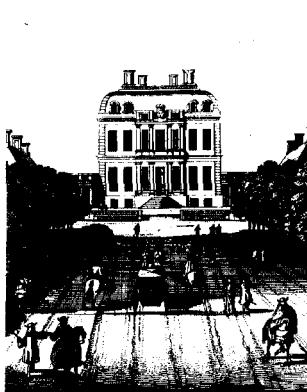

GRAVINNEN VAN HOLLAND Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis

door E. H. P. Cordfunke

144 pagina's
geïllustreerd
formaat 26 x 19,5 cm
gebonden
prijs f 29,50

ISBN 906011.529.5

KASTELEN ROND ZUTPHEN I Kleine Monumenten Reeks

door J. Harenberg

96 pagina's
rijk geïllustreerd
formaat 20 x 14,5 cm
genaaid gebrocheerd
prijs f 15,—

ISBN 906011.555.4

Boeken van De Walburg Pers zijn verkrijgbaar in de boekhandel en rechtstreeks bij de uitgever. U kunt informatie schriftelijk of telefonisch aanvragen bij De Walburg Pers, postbus 222, 7200 AE ZUTPHEN, tel. 05750-10522, telex 48234 walbu